

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: «Політика пам'яті в Україні щодо вшанування жертв Голодомору
1932 – 1933 років: урядові заходи vs народні спогади»**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0328
спеціальності 032 історія та археологія
освітньої програми: історія

Бугаєнко Юлія Сергіївна

Керівник: доцент кафедри історії України,
доцент, к.і.н.

_____ І. М. Шугальова

Рецензент: професор кафедри історії України,
професор, д.і.н.

_____ О. М. Ігнатуша

Запоріжжя
2019

**МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра історії України
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри історії
України
Лях С.Р. _____
“ ___ ” _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТЦІ

Бугасько Юлії Сергіївни

1. Тема роботи: Політика пам'яті в Україні щодо вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років: урядові заходи VS народні спогади, керівник роботи: к.і.н., доцент Шугальова І. М., затверджені наказом вищого навчального закладу № 655-с від 6 травня 2019 року.

2. Строк подання студентом роботи: 12 грудня 2019.

3. Вихідні дані до роботи: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / відп. ред. Р.Я. Пиріг. Київ : Вид. політ. літ-ри, 1990. 606 с.; Голодомор 1932-1933: Свідчення очевидців / упорядники: Ф.Г. Турченко, І.М. Шугальова, О.О. Стадніченко, В.Г. Ткаченко, О.М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике Поле, 2010. 352 с.; Постанова Верховної Ради України «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2002. № 51. ст. 377.; Указ Президента України No 1310/98 Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5273.html>; Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упорядник, ред. Ф. Зубанича; передмова В. Яворівського. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): з'ясувати, що являє собою політика пам'яті загалом, та охарактеризувати основні шляхи її реалізації в Україні; проаналізувати політику пам'яті, як частину спадщини Радянського періоду; визначити, яким чином трагедія Голодомору 1932 – 1933 років відображається у політиці пам'яті та суспільній свідомості; охарактеризувати реалізацію політики пам'яті в Україні на сучасному етапі (на прикладі вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років)

5. Перелік графічного матеріалу: немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Шугальова І.М., доцент	20.11.2018	20.11.2018
Розділ 1	Шугальова І.М., доцент	25.03.2019	25.03.2019
Розділ 2	Шугальова І.М., доцент	20.04.2019	20.04.2019
Розділ 3	Шугальова І.М., доцент	10.10.2019	10.10.2010
Висновки	Шугальова І.М., доцент	05.11.2019	15.11.2019

7. Дата видачі завдання: 20 листопада 2018 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	Листопад, грудень 2018 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання вступу	Січень 2019 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання першого розділу	Лютий, березень, квітень 2019 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання другого розділу	Червень, липень 2019 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання третього розділу	Вересень, жовтень 2019 р.	<i>виконано</i>
6.	Написання висновків	Листопад, грудень 2019 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ Ю. С. Бугаєнко

Керівник роботи _____ І. М. Шугальова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С. С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Політика пам'яті в Україні щодо вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років: урядові заходи vs народні спогади

Кваліфікаційна робота складається з 87-ти сторінок, містить 30 джерел, 72 позиції літератури.

Ключові слова: Голодомор, репресії, політика пам'яті, історична політика, вшанування пам'яті, національна пам'ять, колективна травма, Інститут національної пам'яті України, національна ідентичність.

Об'єктом даного дослідження є політика пам'яті в Україні у період незалежності (1991 – 2019 рр.)

Предметом кваліфікаційної роботи магістра є заходи політики пам'яті, що реалізуються українським урядом у царині вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. і порівняння їх з народною пам'яттю про ці події крізь призму усноісторичних джерел.

Метою даної роботи є дослідження політики пам'яті в Україні та її впливу на формування національної та громадянської ідентичності українського народу.

Наукова новизна даної наукової роботи полягає у з'ясуванні особливостей історичної політики в Україні. Також робота з даної теми висвітлює інформацію щодо основних заходів реалізації політики пам'яті у сучасній незалежній Україні. Досліджується зміна самої суті питання про відображення подій Голодомору у свідомості українців. У роботі показано трансформаційні процеси історичної пам'яті щодо трагедії Голодомору під час переходу від Радянського періоду до незалежності.

Висновки. Процеси відродження та формування національної історичної пам'яті в Україні здійснювалися перш за все засобами культурної політики та історичної освіти. У перші роки незалежності України історична пам'ять стала об'єктом політичного впливу, метою якого був відхід від радянської спадщини та формування та відродження національної пам'яті. Як засіб політичного впливу історична пам'ять служила символічним ресурсом легітимації в

суспільній свідомості ідеї незалежності України та українізації меморіального простору.

Підсумовуючи розгляд проблеми дослідження пам'яті в контексті новітньої української історії, можна зробити певні висновки і висловити деякі міркування щодо подальших студій. По-перше, зусиллями наукових колективів і окремих дослідників визначено концептуальні параметри сутності національної пам'яті в Україні, її співвідношення з історичною пам'яттю та зв'язок з історіографією. Національна пам'ять трактується як усвідомлений і безперервний процес відбору, запам'ятовування, збереження і передачі наступним поколінням уявлень, знань, подій і постатей історії, які справили помітний вплив на становлення, розвиток і самоідентифікацію української нації та складають духовну скарбницю її суспільного досвіду. По-друге, окреслені підходи до з'ясування особливостей історії формування та функціонування національної пам'яті українського народу, її сучасної моделі і мобілізуючої ролі. По-третє, опрацьовано деякі теоретичні, методологічні та практичні аспекти державної політики національної пам'яті на прикладі вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, її зв'язок із законодавством, визначено пріоритети їх реалізації в умовах трансформації і демократизації українського суспільства.

Сучасна політика пам'яті в Україні демонструє нам найголовніший наслідок трагедії Голодомору 1932 – 1933 років - духовне каліцтво сучасного українського постгеноцидного суспільства. Досі частина українського суспільства заперечує Голодомор. Лікування цієї глибинної травми стає першочерговим завданням, зокрема для українських засобів масової інформації – і першим кроком у цьому напрямку є пізнавання правди, історії – такою, як вона була. Завдання українських медіа полягає у тому, щоб і сучасна влада, і суспільство усвідомили: заперечуючи проблему, втрачаємо шанс на її вирішення. Тому не варто заперечувати, не варто боятися власної історії, треба вивчати її, згадувати і осмислювати.

SUMMARY

The Policy of Commemoration in Ukraine Tribute to the Memory of Victims of the Holodomor of 1932 – 1933: Government Measures vs. People`s Recollection

The qualification work consists of 87 pages, contains 30 sources, 72 positions of literature.

Keywords: Holodomor, repression, memory policy, historical politics, memory honors, national memory, collective trauma, Institute of National Memory of Ukraine, national identity.

The object of this study is the memory policy in Ukraine in the period of independence (1991 - 2019).

The subject of the master's qualification work is the memory policy measures implemented by the Ukrainian government to honor the victims of the 1932-1933 Holodomor and to compare it with the national memory of these events through the prism of folk-historical sources.

The purpose of this paper is to investigate memory policy in Ukraine and its impact on the formation of national and civic identity of the Ukrainian people.

The scientific novelty of this scientific work is to find out the peculiarities of historical policy in Ukraine. Also, work on this topic highlights information about major memory policy implementation measures in modern independent Ukraine. The change of the essence of the issue of reflection of Holodomor events in the minds of Ukrainians is investigated. The work describes the transformational processes of historical memory of the Holodomor tragedy during the transition from the Soviet period to independence.

Conclusions. The processes of revival and formation of national historical memory in Ukraine were carried out primarily by means of cultural policy and historical education. In the early years of Ukraine's independence, historical memory became an object of political influence, aimed at a departure from the Soviet heritage and the formation and revival of national memory. As a means of political influence, historical memory served as a symbolic resource of legitimation in the public

consciousness of the idea of Ukraine's independence and the Ukrainianization of the memorial space.

Summarizing the issue of memory research in the context of recent Ukrainian history, we can draw some conclusions and make some observations about future studies. First, the efforts of scientific teams and individual researchers have determined the conceptual parameters of the essence of national memory in Ukraine, its relation to historical memory, and its relation to historiography. National memory is interpreted as a conscious and continuous process of selection, memorization, preservation and transmission to subsequent generations of ideas, knowledge and value assessments of significant facts, events and figures of history, which made a significant impact on the formation, development and self-identification of the Ukrainian nation and constitute the spiritual treasure trove of her social experience. Second, approaches to elucidating the peculiarities of the history of the formation and functioning of the national memory of the Ukrainian people, its contemporary model and its mobilizing role are outlined. Thirdly, some theoretical, methodological and practical aspects of the national policy of national memory, in the memory of the victims of the 1932-1933 Holodomor, its connection with the law, the priorities of their realization in the conditions of transformation and democratization of Ukrainian society are elaborated.

The contemporary memory policy in Ukraine demonstrates to us the most important consequence of the 1932-1933 Holodomor tragedy - the spiritual mutilation of modern Ukrainian post-genocidal society. So far, part of Ukrainian society has denied the Holodomor. Treating this profound trauma is a top priority, especially for the Ukrainian media - and the first step in this direction is to understand the truth, the history - as it was. The task of the Ukrainian media is to make sure that both the present authorities and the public realize that by denying the problem, we lose the chance to solve it.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ	8
1.1. Історіографія дослідження	8
1.2. Огляд джерельної бази дослідження	23
1.3. Методологія дослідження	30
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК ЧАСТИНА СПАДЩИНИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ	37
2.1. Політика пам'яті та національна пам'ять як об'єкти наукових досліджень у вітчизняному науковому дискурсі	37
2.2. Пошуки нових підходів до формування колективної пам'яті	41
РОЗДІЛ 3. ГОЛОД 1932 – 1933 РОКІВ У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ ТА СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ	49
3.1. Роль інституту національної пам'яті у дослідженні Голодомору 1932 – 1933 років в період незалежної України (2007–2018 роки)	49
3.2 Травматичний досвід українського народу: особливості відображення у колективній пам'яті українців подій Голодомору 1932 – 1933 років	56
3.3 Політика пам'яті в сучасній Україні у 1991 – 2018 рр.	65
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Наприкінці ХХ століття у гуманітарній сфері спостерігається зростання наукового та суспільного інтересу до проблем політики пам'яті. Це пояснювалося відомими історичними подіями загальнопланетарного й національних масштабів (розпадом біполярної системи міжнародних відносин, проголошенням нових національних держав на пострадянському просторі), фахівці філософії, психології, соціології, політичних наук розпочали вивчення цього феномена, відкриваючи його нові характеристики та особливості. Адже «memory studies» («студії пам'яті») викликають жвавий інтерес науковців, відкриваючи розуміння ключових питань людської поведінки та суспільства загалом. А що пам'ять загалом і пам'ять політична є складним і багатогранним феноменом, має досить значний потенціал у сфері застосування у визначальних напрямках суспільного розвитку, її відновлення, формування та конструювання має як позитивні, так і негативні наслідки.

Усвідомивши весь потенціал, який містить у собі історичне минуле, його осмислення та інтерпретація, політичні еліти почали активно залучати і використовувати цей компонент у своїй діяльності. Так постало поняття політики пам'яті – один із напрямів функціонування інститутів держави у царині дослідження та конструювання минулого, вироблення спільного бачення тяглості етнонаціонального буття, етнонаціональних символів і цінностей, етнонаціональної свідомості.

Історична пам'ять – це один з основних компонентів формування української національної ідентичності. Цілісне уявлення про минуле власного народу є основою для об'єднання народу і його подальшого розвитку як нації. Процесу передачі історичної пам'яті перешкоджає ряд проблем. Під час ознайомлення з інформацією про минуле українського народу можна зіткнутися з фрагментарністю матеріалів, їх необ'єктивністю, низьким рівнем науковості, заполітизованістю, та замовчуваністю окремих фактів, що особливо яскраво прослідковується на прикладі народної пам'яті про події

Голодомору 1932 – 1933 років. Загрозою для збереження та передачі історичної пам'яті стають постійні дискусії щодо висвітлення того чи іншого явища з історії України у ЗМІ, науковій літературі та шкільних підручниках.

Історична пам'ять виступає такою складовою ідентичності народу, яка допомагає народу боротися із зовнішніми негативними впливами, єднає його та сприяє процесам державотворення, що особливо актуально на сучасному етапі розвитку України як відносно молодій незалежній державі. Історична пам'ять - це духовний феномен, притаманний кожній етнічній спільноті, і пов'язаний з формуванням, передачею та збереженням уявлень про події минулого та сьогодення. Під час передачі історичної пам'яті від покоління до покоління не можна уникнути трансформаційних процесів, що пов'язано з об'єктивними (особливості епохи) та суб'єктивними (особливості світогляду окремої людини) чинниками, але незмінною є її основна складова.

Існування такого феномену, як історична пам'ять відіграє ключову роль у національній самосвідомості кожного покоління окремого етносу. Знання про минуле впливає також на формування громадянської думки та мислення окремих громадян сучасного українського суспільства. У житті українського народу історична пам'ять відіграє велике значення. Особливо зважаючи на динамічність української історії та неоднозначне ставлення до ряду історичних подій в українському суспільстві.

Отже, наведені вище міркування щодо важливості дослідження історичної пам'яті як одного із засобів формування ідентичності українського народу та його консолідації визначають наукову та суспільно-політичну актуальність теми та необхідність подальшого її вивчення.

Також, однією із складових актуальності є необхідність дослідження такого явища, як політика пам'яті саме на прикладі вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, так як Голодомор завжди був і залишається однією з найжахливіших трагедій за всю історію людства, що призвів до колективної травми суспільної свідомості української нації.

За сучасних умов, коли історики отримали можливість доступу до архівних раніше таємних джерел, стали очевидними справжні, насправді жахливі масштаби втрат українського населення від Голодомору 1932 – 1933 років. Науковцями повернуто майже з небуття трагічну сторінку вітчизняної історії: з теми «Голодомор 1932-1933 рр.» було знято табу і вона стала важливим полем дослідження в сучасній історичній науці. За останні роки з'явилися праці, в яких переглянуто старі методологічні підходи до вивчення проблеми, розкрито раніше замовчувані та відверто фальсифіковані аспекти трагедії 1932 - 1933 рр.

Довгий час інформація про голод поширювалась у формі комунікативної пам'яті на побутовому рівні, ігноруючи радянську політику забування будь-яких згадок про Голодомор 1932 – 1933 років, який без перебільшення був для українського народу національною катастрофою.

Поступове «офіційне» входження трагедії 1932 – 1933 років (виключно як голоду) в публічний дискурс та суспільну свідомість розпочалося наприкінці існування СРСР як держави і тут не обійшлося без натиску західної суспільної думки. На сучасному етапі ця тема є більш ніж актуальною, про що свідчать безліч досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Об'єктом кваліфікаційної роботи магістра є політика пам'яті в Україні.

Предметом даної роботи є заходи політики пам'яті, що реалізуються українським урядом у царині вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. і порівняння їх з народною пам'яттю про ці події крізь призму усноісторичних джерел.

Метою даної роботи є дослідження політики пам'яті в Україні та її впливу на формування національної та громадянської ідентичності українського народу.

Виходячи із поставленої мети, необхідно вирішити наступні **дослідницькі завдання**:

1. З'ясувати, що являє собою політика пам'яті на Україні, та охарактеризувати основні шляхи її реалізації;

2. Проаналізувати політику пам'яті, як частину спадщини Радянського періоду;

3. Визначити, яким чином трагедія Голодомору 1932 – 1933 років відображається у політиці пам'яті та суспільній свідомості;

4. Охарактеризувати реалізацію політики пам'яті в Україні на сучасному етапі (на прикладі вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років)

Хронологічні межі роботи охоплюють період незалежності України, починаючи з 1991 року і до сучасності. Але для більш повної характеристики реалізації політики пам'яті в Україні розгляд проблеми варто починати з грудня 1987 р., коли у доповіді з нагоди відзначення 70-ї річниці встановлення радянської влади в Україні В. Щербицький побіжно згадав про голод в СРСР, зумовлений посухою [58].

З першими вільними виборами 1990 року і розпадом Радянського Союзу роком пізніше, Голодомор офіційно увійшов в український дискурс. Леонід Кравчук, перший український президент і колишній апаратчик КПУ, використав термін «геноцид» в 1993 році у своїй промові на міжнародній конференції в Києві з нагоди 60-річчя Голодомору [15]. Вже за часів Леоніда Кучми, який був обраним на пост за підтримки здебільшого російськомовного населення Сходу та Півдня України, Голодомор став ключовим елементом національної пам'яті.

Територіальні межі роботи охоплюють усю територію сучасної України. Але при більш детальному розгляді проблеми політики пам'яті щодо вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років, територіальні межі роботи можуть бути розширені до США, адже закордонні науковці впливали на формування політики пам'яті і займалася збиранням та оформленням спогадів очевидців та брали участь у комісії дослідників при Конгресі США, яка повинна була дати оцінку Голодомору 1932 - 1933 років.

Практичне значення даної наукової роботи полягає у з'ясуванні особливостей реалізації політики пам'яті в Україні щодо вшанування жертв

Голодомору 1932 – 1933 років. Також значення роботи полягає у розгляді того, як змінювалось усвідомлення подій Голодомору у суспільній свідомості від Радянської доби до сьогодення.

Наукова новизна роботи з даної теми висвітлює інформацію щодо основних заходів реалізації політики пам'яті у сучасній незалежній Україні. Досліджується зміна самої суті питання про відображення подій Голодомору у свідомості українців. У роботі показано трансформаційні процеси історичної пам'яті щодо трагедії Голодомору під час переходу від Радянського періоду до незалежності.

Апробація результатів дослідження була здійснена на науково-практичних конференціях студентів, аспірантів і молодих учених «Молода наука» у 2016 році («Голодомор 1932-1933 рр. на території Вільнянського (Софіївського) району Запорізької області», «Колективізація, як одна з передумов Голодомору 1932 – 1933 років на території Вільнянського району»), у 2017 році («Джерела з вивчення Голодомору 1932 – 1933 років на території Вільнянського району Запорізької області») та у 2018 році («Відображення у колективній пам'яті образу жінки, як символу боротьби за виживання у роки Голодомору 1932 – 1933 років»)

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, 3 розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (102 найменування). Обсяг основної частини роботи складає 79 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг магістерської роботи 90 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

1.1. Історіографія дослідження

Останніми роками на пост-радянському просторі помітно поживавилось дослідження феномену історичної пам'яті. Процеси пошуку національної ідентичності та надання нового сенсу історичним наративам розпочалися у колишніх радянських республіках завдяки новій можливості відновлення незалежності та національної державності. Постала потреба у подоланні історично-культурної колоніальної спадщини та створенні оновленої системи народних цінностей, нації почали консолідуватись навколо основних завдань побудови власної нової держави. Проблеми історичної пам'яті почали широко артикулюватись у суспільному дискурсі. Конфлікти у суспільстві поглиблювалися у процесах націотворення і перетворювали історію на важливий політичний чинник, а еквівалентом різного трактування історичного минулого стала розбіжність у політичних поглядах правлячої верхівки. Аналітики зазначають, що майбутнє державності залежить від тієї чи іншої інтерпретації минулого. Ситуація погіршується тим, що «в спільноті, що являє собою народ однієї країни, функціонує декілька різних за змістом канонів «історичної пам'яті» [70].

Розвиваючись на основі соціальних та гуманітарних наук, завдяки працям у галузі лінгвістики, герменевтики, соціології, філософії та психології, пам'ять перетворилась на предмет міждисциплінарних досліджень. Концепція комеморизації або «сумісної пам'яті», що розпочалась у сфері соціології (М. Хальбвакс), продовжилась у семіотиці (Томпсон), теорії комунікації (Дж. Онг), теорії ментальностей (П. Нора, Ф. Ар'єс, М. Фуко) [67]. З нею корелюються такі концепти, як історична, соціальна, культурна пам'ять, «комунікативна традиція», «історичний досвід», «історична правда», «місця пам'яті», «контрапам'ять», та ін. [68]. Коло сучасних досліджень пам'яті надзвичайно широке, це – вивчення «тероризму історизованої пам'яті» в розумінні нового часу, що замінила «живу» і «справжню» пам'ять»,

дослідження історії як мистецтва пам'яті; розгляд історії та пам'яті як форм віддзеркалення історичної культури; вивчення поведінкових, мовних, і тілесних практик, так звана мнемоніка тіла [71].

При розгляді політики пам'яті неможливо оминати феномен колективної пам'яті. Розглядаючи причини загальносвітової зацікавленості колективною пам'яттю, Девід Блайт говорить, що найважливішим фактором варто вважати криваві безпрецедентні трагедії ХХ століття (насамперед світові війни та геноциди), які змушують нас звертатися до безлічі їх жертв та свідків, чиї історії мають бути почуті світовою спільнотою. «Як ніколи раніше, - пише учений, - свідок чи жертва великого злочину є новим та визначальним рушієм пам'яті – і у правовому, і в моральному смислі» [96].

У науковий обіг поняття «колективної пам'яті» ввів у середині 1920-х років французький соціолог Моріс Хальбвакс [91]. Дослідник розробив оригінальну теоретичну концепцію про те, що будь-яка індивідуальна пам'ять зумовлена колективною пам'яттю. Автор говорить про те, що існування індивідуальної пам'яті незалежно від соціальних контекстів, якими вона цілковито детермінована на усіх етапах формування - від створення образів, що запам'ятовує індивід і аж до способів і форм їх візуалізації, фактично неможливе. Кожна соціальна група утворює неповторне уявлення про своє минуле, яке легітимізує та репрезентує ідентичність цієї групи, і лише у таких оригінальних формах пам'ять індивідів може нормально функціонувати та розвиватись. Важливою складовою теорії колективної пам'яті Хальбвакса є ідея про те, що колективна пам'ять є набагато ширшою за комплекс індивідуальних біографій та забезпечує циркуляцію важливих для спільноти знань про минуле, що передаються від покоління до покоління. Існування колективної пам'яті групи залежить від ефективності її дій, що спрямовані на підтримання цієї пам'яті (комемораційних практик), а зміст цієї пам'яті залежить від панівних ідеологій, що можуть постійно змінюватись [91].

Метод, запропонований М. Хальбваксом, реалізував у своєму проекті «Простір пам'яті» (історія колективної пам'яті Франції) П. Нора. Згідно з його

концепцією, колективна пам'ять репрезентується та формується в так званих місцях пам'яті, які можна визначити як своєрідні точки зіткнення, в яких концентрується і комеморизується пам'ять суспільства, і вони є не лише географічними пунктами. Ними можуть бути ландшафтні одиниці, пісні, традиції, споруди, події, або навіть люди, головне, щоб вони були оточені символічною аурую, бо збереження групової пам'яті є головною функцією таких «місць». Дані об'єкти несуть у собі символізм, що може змінюватися через вплив групових чи індивідуальних стратегій. На наш погляд, ключовою є така думка автора, що створення і усвідомлення індивідами «місць пам'яті» - є основним чинником коригування групової ідентичності; а досліджуючи зміну таких місць, можна досягнути зміну історичної ідентичності та колективної самосвідомості певного суспільства [70].

Досить цікавою є теорія американського психолога Дж. Верча про так званий «розподіл» колективної пам'яті в межах групи. Найпримітивнішим видом такого розподілу вчений вважає однорідну пам'ять – коли всі члени певної групи оперують відносно однаковими спогадами про деякі події. Інший вид – комплементарна пам'ять, коли різні індивіди з однієї групи мають спогади про подію, що різняться між собою та доповнюють одне одного, формуючи одну загальну картину минулого. Третій вид розподіленої колективної пам'яті – це так звана конкуруюча пам'ять, коли спогади окремих індивідів з однієї групи про подію значно відрізняються і мають суперечності між собою [101].

На думку Джеймса Юнга, історична пам'ять нації складається з безлічі часто конкуруючих між собою варіантів минулого, тому він пропонує поняття «збірна пам'ять» (collected memory) використовувати замість колективної пам'яті що підкреслює її радше гетерогенну, ніж уніфіковану природу [102].

Узагальнюючи численні соціологічні теорії колективної пам'яті Барбара Міштал пропонує досліджувати пам'ять як візію минулого, при якій реконструкції та емоції з минулого досвіду допомагають визначити сучасний контекст пам'яті. При цьому дослідниця пропонує виділити три види пам'яті:

офіційну (official), масову (popular) та громадську (public) [100]. Офіційна пам'ять виражається через публічні вшанування певних подій, підручники та пам'ятники; вона є основним історичним наративом, який стратегічно застосовується політичними елітами задля самолегітимації, перегляду національної історії та збереження status quo. Масова пам'ять являю собою дискурсивні практики, що підпорядковуються правлячим політичним колам та продукують узгоджене універсальне бачення минулого. Громадська пам'ять зберігає ідеї та уявлення про минуле, які виступають як допоміжний засіб для суспільства, що прагне інтерпретувати власне минуле та сучасне, а також сформулювати візію свого майбутнього. Усередині даного виду пам'яті відбувається конкуренція декількох версій минулого, і деякі з них мають привілейоване становище [100].

Влучне визначення колективної пам'яті дав П'єр Нора, підкреслюючи селективний характер того, про що пам'ятає спільнота: «колективна пам'ять - це те, що залишається від минулого у життєвій реальності груп, або те, що ці групи роблять із минулим» [71].

Поль Рікер у статті «Пам'ять – забуття – історія» [79] виділяє та досліджує дві найбільш розповсюджені «хвороби» колективної пам'яті – нестачу пам'яті та її надмір. Однією з ознак хворобливої колективної пам'яті Рікер вважає надмір пам'яті. Дослідник аналізує цей феномен використовуючи психоаналітичну теорію З. Фрейда. Він звертається до концепту «примусового повторення», який Фрейд описав у своїй роботі «Пам'ять, повторення та переробка» (1914), підкреслюючи те, що являє головну перешкоду у процесі звільнення пацієнтів від травматичних спогадів. «Примусове повторення» заключається в тому, що пацієнт не може сприйняти спогад як власне минуле, але знов і знов багаторазово переживає його, наче прокручує травму заново. Саме неспроможність чітко відділити сьогоднішній день від минулих подій, усвідомити часову віддаленість від травматичної події і створює болісні переживання та загальмовує зцілення [79].

У ході дослідження формування уявлень про минуле, особливо на рівні масової свідомості, увагу російських науковців привертала політична чи владна складова цього механізму. Історики-постмодерністи зацікавились пам'яттю, бо зрозуміли що її можна використовувати як потужний засіб мобілізації політичної влади. У історичних роботах, де розглядається проблематика історичної пам'яті, найпопулярнішою є тема «політики пам'яті», так як вона включає у себе дослідження уявлень про минуле з визначеною соціально-політичною метою та укріплення новосформованих вигідних владі цінностей.

Описуючи конкретні сюжети, вчені намагаються відповісти на теоретичне питання: «як створюються соціальні уявлення про минуле та формуються національні символи?» [81].

За визначенням Ж. Тоценка, історична пам'ять є «своєрідною сфокусованою свідомістю, яка відображає значущість і актуальність інформації про минуле, в тісному взаємозв'язку з теперішнім і майбутнім» [84]. Вона виражає процес історичного досвіду держави та народу, відтворення минулого, його збереження та організації з метою подальшого використання в діяльності людей чи для впливу на соціальну свідомість [84].

Сучасний російський дослідник О. Міллер, при дослідженні даної проблеми зазначає, що про політику пам'яті «говоримо тоді, коли йдеться про різноманітні практики й норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті». Вчений пропонує виокремлювати «політизацію історії як явище, яке існує здавна й так чи інакше неминуче» [66].

Згідно з думками О. Міллера, «якщо політика пам'яті може бути більше або менше відкритою для впливу чи діалогу різних суспільних сил та істориків або породжувати нові конфлікти витвореними образами минулого», то історична політика є якісно новим, підсиленням втручанням в інтерпретування історії і служить інтересам тієї політичної еліти, яка контролює владу в той чи інший період, допомагає боротись із внутрішньою опозицією та досягати у

справі «націотворення» значних результатів, а також забезпечує певні переваги у міжнародних відносинах» [66].

Російський науковець І. Фомін вважає, що політика взагалі і політика пам'яті зокрема мусять мати деякі усталені характеристики, які відрізняють її від будь-якої іншої «меморіально-патріотичної» діяльності. Зокрема, він пропонує такі ключові характеристики: створення та формування інститутів національної пам'яті у своєрідну багаторівневу систему, цілеспрямованість, рефлексивність та направленість експансіоністських дій на майбутнє. Також важливим елементом політики пам'яті є функціонування механізмів та інструментів впровадження власне цієї політики. Без таких основних характеристик будь-яка діяльність у сфері історичної політики не володіє, за визначенням вченого, обґрунтованими підставами для того, щоб називатися саме політикою пам'яті [90].

Політика пам'яті - виправдано гостра і актуальна проблема сучасного суспільства, якої в тій чи іншій мірі торкається велика кількість науковців. На сьогодні ми маємо декілька підходів до стратегії пам'яті у сучасній і минулій практиці, які за влучним визначенням відомого українського історика Я. И. Грицака, можна звести до таких: 1) примусове нав'язування певної версії забуття та пам'яті; 2) відсутність дієвої стратегії пам'яті або недбале ставлення до історичного минулого; 3) ігнорування конфліктів у сфері суспільної пам'яті; 4) мовчазна згода кількох сторін як прихильників кардинально різних версій минулого країни задля збереження цілісності держави [45].

Голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович (на посаді з 25 березня 2014 по 18 вересня 2019), говорить про те, що багато з того, що було напрацьовано за період незалежності у царині історичної пам'яті, було здобуто виключно за допомогою громадських ініціатив, так як до 2007 року Інституту національної пам'яті просто не існувало, а за часів В. Януковича у 2010 - 2013 рр. він насправді не міг функціонувати у нормальному режимі [34].

З 2014 року, коли науковець очолив Інститут національної пам'яті, своє головне завдання він бачив у тому, щоб скоординувати та доповнити уже існуючі на той час громадські ініціативи. Для реалізації задуманого потрібно було повернути статус центрального органу виконавчої влади для Інституту національної пам'яті, задля того щоб він координував громадські ініціативи. УІНП намагається підтримувати ті ініціативи, що висвітлюють об'єктивні погляди на досить складний період в історії країни (перша пол. XX століття), і тему геноциду 1932–1933 років директор УІНП окреслив як найважливішу [35].

За словами В.М. В'ятровича, національна пам'ять - це сукупність спільних уявлень про минуле, яке і формує певну спільноту як націю. Усі представники певної нації аж ніяк не можуть мати спільні, не відмінні уявлення про власне минуле. Але базові речі та уявлення мають бути подібними та повинні об'єднувати індивідів у цілісну націю. Характерним для нації є мінімум відносно спільних явлень про минуле і бажання спільно будувати майбутнє у наступний час. Якщо говорити про політику національної пам'яті, то це мають бути комплексні заходи, направлені на відновлення того, що ми розуміємо як національна пам'ять. Для чого необхідна політика національної пам'яті? Відповідь досить проста - тільки на території посткомуністичних країн, у комуністичні часи реалізовувались заходи, направлені на руйнування національної пам'яті, і разом з нею мали бути знищені джерела та носії пам'яті та переписані наративи, і Україна – найяскравіший тому приклад. Для того щоб відродити народну пам'ять, потрібні неабиякі зусилля держави, саме це і вкладається у слово «політика» [34].

У розумінні В. В'ятровича політика пам'яті має три головні складові: історичний календар, місця пам'яті та підручник. Кожен з цих елементів є незамінним та надзвичайно важливим. Так, підручник історії для більшості громадян є єдиним та непохитним варіантом минулого їхнього народу. Тому він має включати у себе ті значимі події, які найкраще віддзеркалюють основні ідеї народної пам'яті, утворюючи таким чином національну свідомість.

Поняття «місць пам'яті» включає в себе окремі меморіали, топоніміку, заповідники, музеї, пам'ятники та споруди. Всі перераховані складові виступають своєрідними «маркерами простору», що формують певну атмосферу і перетворюються на центри комемораційних заходів. Важливість історичного календаря існувала ще за часів СРСР, коли було утворено своєрідну систему свят та відзначень, яка частково функціонує й досі. Тут можна навести ще один приклад: литовський Центр досліджень геноциду, який кожного року готує для органів влади країни список дат, що їх потрібно відзначити протягом року. Таким чином актуалізуються найважливіші історичні події [35].

Розуміння політики національної пам'яті в Україні найбільш чітко охарактеризовано, на нашу думку, у статті Л.Я. Венгирюка. У роботі говориться про науково обґрунтовані, унормовані з конституційно-правової точки зору, цілеспрямовані намагання держави й суспільства, направлені на утвердження, збереження та виявлення у колективній пам'яті найбільш значущих та важливих подій, що відображають основні процеси життєдіяльності та відтворення нації. Політика пам'яті - це прерогатива держави, оскільки саме вона чи не найбільше зацікавлена в збереженні незалежності та цілісності країни та об'єднанні суспільства у консолідований організм, у якому мінімізовано конфлікти та вироблено оптимальний баланс поглядів на історію [36].

Політика пам'яті як об'єкт наукових досліджень у вітчизняному науковому дискурсі явище порівняно нове. Так, наприклад, А. Киридон, обґрунтовуючи концептуальні засади історичної політики, стверджує: «Сутність сучасної парадигми пам'яті, що сформувалася в руслі історичної антропології полягає в тому, що предметом досліджень стає не сама історична подія чи явище, а пам'ять про нього, що зберігає суспільство» [53]. На державному рівні політика пам'яті видозмінюється під впливом нових ідеологій та політичних режимів, а це, в свою чергу, коригує входження індивідуальної пам'яті у пам'ять державну [54].

Більшість досліджень у царині історичної пам'яті обертаються навколо декількох основних цілей: по-перше – окреслити дефініцію поняття. Зрозумілим є те, що одного всеохоплюючого визначення не існує. У загальному розумінні різні дослідники визначають історичну пам'ять як «фундамент національної ідентичності» [42] «суспільно-психологічне оснащення спільноти» [61] «сховище традицій, досвіду, наукового знання, художніх творів тощо» [68] «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле» [44].

Окреслюючи основні функції історичної пам'яті в політичних процесах, дослідник цієї теми В. Бабка прослідковує «зв'язок між результатами державної політики, моделями пам'яті, які репрезентували суб'єкти політичного процесу та рівнем суспільних настроїв» [31].

Визначаючи основні принципи формування наративів на сучасному етапі, вчений з Національного інституту стратегічних досліджень І. Симоненко зауважує, що як суб'єкт творення народної пам'яті особливе значення має саме держава, тому історичну політику держави можна визначити так: «Сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти» [82]. Як підкреслив сам дослідник, держава виступає основним суб'єктом у процесах коригування та формування національної пам'яті, так як вона здатна вчасно реалізовувати відповідні механізми політичного управління не дивлячись на швидкі темпи утворення народних наративів. Така сфера реалізації державою контролю над історичними наративами у загальному науковому та політичному обговоренні отримала чітко визначену назву «державна політика пам'яті», що являє собою комплекс упорядкованих офіційних бачень минулого та комеморативних стратегій, спрямованих на творення історичної пам'яті певної нації [82].

При розгляді історичної політики на прикладі висвітлення подій Голодомору 1932 - 1933 рр. неможливо оминати працю доктора історичних

наук, професора кафедри історії Могилянки Георгія Касьянова «Danse Macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті - початок 2000-х)» [52], у якій Голодомор розглядається з точки зору його використання як важливого важеля впливу на населення з боку сучасних політиків.

Виведення теми Голодомору за межі ідеологічного дискурсу в даному випадку є важливим досвідом інтелектуальної деконструкції деяких ідеологічних і політичних практик, які сформувалися впродовж 1980-х - 2000-х років та швидко переросли у соціально, культурно і політично важливе явище.

У даній роботі наголошено на тому, що моральну відповідальність за якість, політичну спрямованість та культурний рівень інтерпретацій матеріалів з даного нарису мають самостійно нести їхні автори. Таке оголошення було вимушеним, так як рівень політизації теми Голодомору ще й досі є надзвичайно високим, а загальна та політична культура великої частини наших політиків, журналістів і громадських діячів змусила автора замислитись про можливу перспективу спотворених інтерпретацій матеріалів цього нарису в політичних дискусіях та їх перекручення на власний лад.

Книга складається з трьох частин. В першій частині мова йде про процес «забування» і реконструкції подій голоду 1932-1933 років, про суспільний, культурний та політичний контекст формування уявлень про період 1932-1933 років, про появу Голодомору як нової теми для обговорення та специфічного виду реалізації народної культури, про переростання його у суб'єкт і об'єкт міжнародної та внутрішньої політики [52].

В другій частині нарис на прикладі подій 1932 – 1933 років проаналізовано процес взаємодії професійної наукової історіографії та політики, тобто охарактеризовано обговорення теми Голодомору у науково-аналітичному та політико-ідеологічному дискурсах, про їх взаємні впливи та про трикутник «історик - політика - влада». У третій частині розглядається наукова деконструкція голоду 1932 – 1933 років, висвітлено його дискурсивні

практики, на прикладі Голодомору досліджуються процеси співіснування та взаємовпливу професійної історіографії, історії та історичної пам'яті [52].

Саме уявлення про голод 1932–1933 років, а не факти і події трагедії є основним предметом дослідження в цій книзі. Розглядаються бачення Голодомору, оформлені в наукові й публіцистичні наративи, міжнародні, політичні та наукові дискусії та ідеологічні форми і суспільні практики, породжені цими уявленнями. Тобто мова йде не про події минулого, а про їхні сучасні репрезентації.

У даній роботі розглядається процес використання історії та історичної пам'яті як інструментів творення «національної колективної самосвідомості»; роль історичної науки та її дослідників у формуванні історичної пам'яті та основного історичного наративу, у творенні стереотипного бачення явищ і подій, які довгий час були відсутні або ж просто були пригнічені та частково стерті з пам'яті, також досліджується вплив масової свідомості, історичної науки та політичної ідеології та одне на одного [52].

Розгляд вищезазначених проблем автор ілюструє за допомогою процесів історичного конструювання у публічному та науковому дискурсах у період кінця 1980-х -початку 2000-х образу голоду 1932–1933 рр. в Україні, і Голодомору як одного з основних та найбільш значущих символів у переоцінці та переосмисленні радянської доби в Україні, у створенні оновленої «колективної пам'яті», у «націоналізації історії» та її використання як основного інструменту при побудові нової української нації.

Для тих науковців, які досліджують взаємодію історії та політики, історіографії та ідеології, колективної пам'яті та історії, процеси забуття і повернення в суспільну свідомість уявлень про голод 1932–1933 років в образі Голодомору є унікальним, надзвичайно корисним та змістовним прикладом.

Також автор доводить те, що сучасне розуміння голоду 1932–1933 років, з усіма його стереотипними уявленнями та протиріччями, що побутують в українському суспільстві впродовж останніх двох десятиліть, є ідеологічним продуктом, що був створений впродовж 1980-х - на початку 1990-х років

публіцистами, фаховими істориками і громадськими діячами, та був зафіксований у суспільній пам'яті шляхом узаконення єдиної офіційної версії історії та відповідної реалізації меморіальних практик і ритуалів [52].

Також автор висловлює таку думку, що концепт Голодомору може виконувати мобілізуючі, виховні, пояснювальні та пізнавальні функції в різних сферах соціального буття, таких як освіта, наука, політика та повсякденність українського суспільства.

Деякі усталені стереотипні уявлення про голод 1932–1933 років, які перетворились на масове явище та зараз претендують на науковість вже стали своєрідною частиною історичної пам'яті українського народу. Такого роду уявлення було створено і поширено серед народу політичними та громадськими діячами української діаспори Північної Америки, а дещо пізніше таке бачення Голодомору було затверджене у наукових працях закордонних та вітчизняних дослідників, які мали одну спільну благородну мету - відновити «історичну справедливість» та повернути українцям їх справжню історію.

Такі погляди на Голодомор розповсюдились в українському соціумі шляхом громадських та політичних меморіальних заходів, вони отримали статус одного з найважливіших напрямків наукових досліджень у галузі історичної політики та реалізовувались у першу чергу в освітній системі через курси з історії України в школах та ВНЗ і через засоби масової інформації. Вони зачепили за живе ту частину українського суспільства, для якої пам'ять про події 1932–1933 років була складовою особистої сімейної культури та власного життєвого досвіду (найчастіше такий досвід трансливався через спогади старших родичів чи знайомих, які були свідками або спілкувалися з ними на тему болючих спогадів, бо реальних живих очевидців тих подій залишилося надто мало) [52].

У праці дослідниці питань пост-радянських кордонів Тетяни Журченко «Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору» [41] через призму «Голодомору як геноциду» досліджується значення сучасних меморіалів Голодомору в незалежній Україні, їх політична

роль і соціальні функції, а також ті проблемні питання та суспільні конфлікти, що супроводжували процес їх створення. Дослідниця зупинила свою увагу на 75-их роковинах Голодомору у 2008 році, адже ця річниця була досить важливою для формування політики пам'яті в Україні. У праці було проаналізовано два приклади меморіалів: київський Національний Меморіал «Свіча Пам'яті» та харківський Меморіал жертвам Голодомору, які були споруджені та почали функціонувати того ж 2008 року. Обидва меморіальні комплекси мають свою передісторію, що тягнеться ще з 1990-х років, але саме через концепт «Голодомору як геноциду» на сучасному етапі можна набагато краще осягнути їх реальне політичне значення. Меморіал у Києві створювався як аналог ізраїльського Яд Вашему, це мало бути національне місце пам'яті, яке допомогло б українцям осмислити наслідки Голодомору та розповісти світовій громадськості про найбільшу українську національну трагедію. Не менш цікавим є меморіальний комплекс у Харкові, не лише через те, що місто мало статус столиці Радянської України у ті страшні для українського народу часи, але також тому, що концепт «геноциду» поляризував велике російськомовне місто і активно використовувався місцевими політиками у власних цілях [41].

У праці проаналізовано визнання Голодомору геноцидом та політичні наслідки цього для міжнародної спільноти та українського народу. Робота містить лаконічний розгляд нових механізмів вшанування пам'яті Голодомору в Україні, описуються шляхи вшанування Голоду як геноциду і нові меморіали, які ілюструють відношення політичної влади до проблем вшанування пам'яті жертв 1932 – 1933 років. Автор розглядає меморіальні комплекси у Києві та Харкові як інструменталізовані засоби політичного впливу, але естетичний аспект також не вислизає з уваги дослідниці. У висновках приведено певні міркування щодо впливу сучасних меморіалів жертвам Голодомору на колективну пам'ять та встановлення історичної справедливості, вади та уроки у сфері політики пам'яті які мають бути проаналізовані у майбутньому та виправлені. Дослідження створено на основі

матеріалів емпіричної розвідки Тетяни Журченко, що була проведена в Україні у 2007-2010 рр. Дана розвідка містила власні спостереження авторки за церемоніями вшанування пам'яті жертв Голодомору, аналіз публікацій у ЗМІ та інтерв'ю з представниками громадських організацій та політичних партій, працівниками історичних музеїв та місцевими істориками і журналістами [41].

Українська дослідниця А. Коник пояснює явище політики пам'яті як аналіз значення проектів політичних сил, необхідність існування визначеного ряду цінностей та знань про минуле народу, їх соціальне та політичне утвердження у суспільстві. «Політика пам'яті» полягає у реалізації контролю правлячої верхівки чи панівної еліти над створенням загальних уявлень і знань про минуле народу, який відбувається шляхом відповідно налаштованої інтерпретації історичного процесу, створення масової історичної освіти, яка буде формувати у підростаючого покоління відповідне, подекуди спотворене бачення подій минулого (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційно затверджений курс історії), організацію системи архівів та музеїв, меморіальні комплекси, твори літератури та мистецтва, способи міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), ЗМІ та ін. Багато дослідників вважають, що певні соціальні сили чи групи що з'являються на суспільній арені, зазвичай, транслиують власне особливе бачення минулого народу, і у той же час варіант пам'яті певної спільноти домінуватиме в соціальному дискурсі лише тоді, коли даний колектив опиниться у панівному становищі. Наприклад, полярність історичної політики періодів президентства Л. Кучми та В. Ющенка, ілюструють правильність такої точки зору. Цю відмінність можна продемонструвати на декількох прикладах. Л. Кучма: початок святкування на офіційному рівні 350-ї річниці Переяславської ради та формування на заклик Москви, робочої групи для перегляду підручників з історії, написаних після розпаду СРСР. В. Ющенко: ініціатива відродження Батурина як гетьманської столиці України та заклик до світової спільноти визнати Голодомор 1932–1933 років злочином проти українського народу [57].

На думку українського вченого Ю. Шаповала, щільність і тривкість історичної пам'яті залежить як від рівня розвитку регіональних суспільних груп так і від колективного самоусвідомлення, що формується через вплив суспільно-політичні думки. Дослідник говорить про те, що історична пам'ять «генетично» налаштована на оцінку, що кардинально відрізняє її від звичайної пам'яті. Її процеси включають не лише пригадування й відтворення, але й свідоме та подекуди підсвідоме сприйняття чи несприйняття певних подій, їх моральна оцінка. Такий аналіз зазвичай робиться людиною небезсторонньою. Покладаючись на особисту культуру та систему цінностей, людина самостійно вибирає «точку відліку» у підході до того періоду історії, який вивчає. А майже неминуха «оціночна бінарність» (біле – чорне, добре – погане) створює значні перешкоди у баченні важливих нюансів. Плюси на мінуси і навпаки можуть змінюються напрочуд швидко та без зайвих зусиль. Це відкриває шалено великі, майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю [93].

За визначенням Ю. Шаповала, політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Водночас ці образи можуть виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травматичний вплив сучасних реалій [93].

Помітною особливістю вітчизняної історіографії політики пам'яті є те, що поряд з академічними і вузівськими істориками, науковцями Українського інституту національної пам'яті, Інституту стратегічних досліджень, Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії цією проблематикою все більш активно починають цікавитися представники різних галузей знань, тобто не лише історики. Проблеми політики пам'яті досліджують у сферах етнопсихології, етно-державознавства, етнополітології, етноісторії, етнології, та ін., і завдяки цьому набагато ширшим став горизонт уявлень про її значення, форми побутування, сутність, структуру, і т. д. Сучасна історична наука, розглядаючи національну пам'ять як феномен національної свідомості і основний компонент національної

самоідентифікації, як ключову структуру духовної та культурної сфери буття народу, як спосіб наслідування, збереження і поширення уявлень, знань, ціннісних оцінок важливих для неї подій, явищ, процесів і постатей минулого, розглядає її у різноманітних проявах як індивідуальний, корпоративний, колективний та суспільний досвід самоідентифікації та збереження самотності народу.

Отже, можна узагальнити, що політика пам'яті – це процес створення відповідних до настроїв епохи (і пануючих політичних сил) уявлень про минуле. Саме у такій інформаційно-символічній сфері відбувається й так звана «битва за історію» із подекуди досить серйозним конфліктним зіткненням інтересів різних суспільних груп та діячів політичної арени. Говорячи про політику пам'яті, те що на місцевому рівні є сталим елементом культурного буття та формуючою складовою тих уявлень, що впливають на зміни самосвідомості людини у процесі її соціалізації, у загальнонародному вимірі є досить непростим феноменом суспільної свідомості, що включається як до сфери етнопсихології так і до ідеології. Таким чином, даний феномен охоплює не лише матеріальні рештки минулого, а й міфи, символи, традиції, культурні особливості та історіографічні уявлення. Усі без виключення історичні спільноти, і регіональні і загальнонародні – це неповторний мікрокосм, який безперервно існує в часі і просторі і на кожному новому етапі свого розвитку створює систему уявлень, яку повинні розшифрувати та інтерпретувати наступні покоління.

1.2. Огляд джерельної бази дослідження

За принципом походження на декілька досить великих груп можна розділити ті історичні джерела, які дають змогу розкрити тему історичної політики в Україні на прикладі вшанування жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні.

До першої групи можемо віднести ті документи, які безпосередньо стосуються подій Голодомору 1932 – 1933 років. Офіційні партійні, партійно-

радянські та радянські акти: директиви, рішення та постанови ВКП(б), ЦК КП(б)У; СРСР, ВУЦВК, закони УРСР і СРСР, інструкції, роз'яснення, директиви, та накази народних комісаріатів внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції, землеробства, юстиції, фінансів, торгівлі; інших органів, що керували сільським господарством: МТС, Тракторного центру, Українського колгоспного центру, тощо. До цієї групи також можна віднести документи, що надходили з Генеральної прокуратури, ОГПУ, та безлічі інших карально-репресивних структур авторитарного радянсько-комуністичного режиму.

Саме такі офіційні документи нестимуть найбільшу цінність при дослідженні проблематики Голодомору 1932 – 1933 років, бо так чи інакше, але вони визначали не тільки початок, а й кінець репресій. Окрім того, ці документи реально відбивали наслідки, результати, та рівень ефективності тогочасних репресивних методів.

До наступної групи входять різнопланові звітно-аналітичні документи: звіти про перевірку стану справ на місцях, власні щоденники та листи уповноважених ЦК ВКП(б), КП(б)У, обкомів та райкомів компартії, які багато тиражувалися і потім розсилалися задля інформації членам республіканського та союзного ЦК, місцевих партійних органів. Варто приділити увагу звітно-аналітичній документації народних комітетів та інших кооперативно-державних структур, таких як Тракторний центр, Український колгоспний центр. Важливу виняткову інформацію містять матеріали спостережень спеціального партійно-радянського контролюючо-наглядового органу - ЦКК КП(б)У НК РСІ та його місцевих структур, також його звіти та довідки.

Їхнім завданням була перевірка громадських, кооперативних, радянських інституцій, заключення висновків; вони визначали суворі заходи партійного і державного покарання порушників режиму і подавали їх справи до відповідних партійно - радянських органів.

Варто згадати про свідчення та спогади сучасників тих подій. Даний вид джерел посідає важливе місце при дослідженні методів репресивної політики

радянської влади. Зазвичай, спогади достатньо переконливі і красномовні, вони досить точно передають атмосферу, що панувала у тогочасних місцях. Але нівелюючим фактором є те, що більшу частину спогадів було занотовано не в період репресій, а вже у наш час, тому їх від правдивої реальності відділяють цілі десятиліття відсутності документальної фіксації.

Ми не можемо вважати даний вид джерел точним відображенням подій 1932 - 1933 рр., так як усі історичні події, що відбувалися на очах очевидця в подальшому могли накладати відбиток на його спогади про більш ранні події.

Але ці джерела все одно заслуговують на докладний аналіз та виняткову увагу дослідників даного періоду, так як вони віддзеркалюють бачення реальних подій Голодомору, та їх фіксацію у національній, родовій пам'яті.

Спогадам очевидців про Голодомор на Україні притаманні декілька особливостей. Перша полягає у тому, що адміністративно-каральні заходи далеко не завжди згадувався учасниками тих подій, навіть якщо вони говорили про події у їхньому селі, сільраді, колгоспі, чи іншому населеному пункті. Це свідчить про те, що жахливі репресивні заходи саме через їхню нелюдність у народній пам'яті відкладалися не завжди. По-друге, народна пам'ять робила спроби унаочнити це жахливе явище.

Також варто буде зазначити два академічних збірники матеріалів і документів, що були видані у 1990 році («Голодомор в Україні 1932-1933» [4]) та у 1993 році («Колективізація та голод на Україні» [14]).

Останній збірник, підготовлений і виданий Р. Пирогом, що має назву «Голодомор 1932 - 1933 рр. в Україні. Документи і матеріали» [6] можна назвати наймасштабнішим тематичним зібранням відповідних архівних документів та матеріалів тогочасної преси із зібрань України та Росії на сьогодні. Ця праця, містить декілька сотень документальних свідчень про страшний злочин сталінського тоталітарного режиму проти українського народу й усього людства.

Велика кількість документальних публікацій, що містили частину офіційних джерел про функціонування та запровадження карального режиму вийшла у друкованому вигляді у 2008 році.

Не варто забувати про електронні публікації документів, які являють собою окрему форму публікування архівної інформації щодо радянської репресивної політики Голодомору 1932-1933 років. Вони мають вигляд електронних виставок, які готували українські та російські архівісти, а також є окремі електронні публікації на відповідних сайтах та веб-порталах. Яскравим прикладом даного виду оприлюднення джерел є мультимедійний «Електронний архів Голодомору», що знаходиться на порталах Державної архівної служби України «Архіви України» та Інституту історії України НАН України. Документи за цією тематикою виклали на своїх сайтах та веб-сторінках державні архіви практично усіх областей. Як приклад можна навести он-лайн виставки, присвячені трагічним подіям Голодомору 1932-1933 років в Україні, державний архів Житомирської, Запорізької, Миколаївської та ін. областей. Але не дивлячись не це все, доводиться зазначати, що далеко не всі такі документи центральних і місцевих органів комуністично - радянської влади на сьогодні виявлено й оприлюднено.

Так само і в документальних збірниках, підготованих українськими й російськими археографами, оприлюднено далеко не весь комплекс джерел даної проблематики.

Також, сама оцінка подій Голодомору 1932-1933 років упродовж всього періоду сучасної історії незалежності країни незмінно є конфліктним питанням. Визначення Голодомору 1932-1933 рр., в першу чергу завдяки політичним силам, коливається від визнання його геноцидом українського народу [11] до прикροї «неприємності, внаслідок неврожаю» [12]. Період незалежності породив основну масу джерел з вивчення питання політики пам'яті на прикладі вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Це безліч відмінних за змістом законів та законопроектів, що

торкаються широкого кола питань з приводу Голодомору та ілюструють різні позиції політичних партій України та їх погляд на події 1932 – 1933 років.

За майже увесь період вивчення Голодомору вітчизняними науковцями видано сотні томів не лише досліджень, а й віднайдених та розсекречених документів. [5, 6, 7, 8, 14, 17, 24, 29] Логічними в цьому ланцюгу стають Укази Президента України із вшанування пам'яті жертв Голодомору і постанови Верховної Ради України в 2002 р. щодо його 70-х роковин [18], рекомендацій парламентських слухань з цього питання 2003 р. [19]. І, нарешті, закон 2006 р. «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», у першій статті якого Голодомор визнано геноцидом українського народу в загальнолюдському визначенні [11].

Проте час показав, що шлях до порозуміння політичних сил у цьому питанні буде дуже довгим. Так, уже на першій сесії парламенту шостого скликання за поданням В. Ющенка реєструється законопроект щодо відповідальності за публічне заперечення Голодомору [23]. І майже одночасно реєструється інший, автором якого є нардеп від Партії Регіонів М. Комар, стосовно процедури голосування з даного проекту, в якому, наче знуцання над пам'яттю мільйонів померлих співвітчизників, йдеться про те, що «враховуючи суспільну важливість питання про ініціювання встановлення кримінальної відповідальності за публічне заперечення Голодомору ... встановити такий спосіб голосування... кожен народний депутат України, чиє прізвище оголошено, в тому випадку, якщо він голосує «за» – піднімає руку, голосує «за» і каже «за», якщо він голосує «проти» чи «утримався» – не піднімаючи руки, сидячи на своєму місці, оголошує про власне рішення» [22].

Втім, не чекаючи на таке політичне шоу, керівництво СПУ оголошує заяву, в якій, засудивши «...спекулятивні намагання В. Ющенка знайти винних у Голодоморі серед своїх опонентів», виступає проти «спроб Президента переписувати історію, намагання відбілити одіозних фашистських прихвостнів, бездумно перейменувати вулиці, села і міста» [13].

Проте члени КПУ не завжди були надто відвертими в показовому знуцанні над трагічними сторінками історії України. Так, 26 січня 1990 р.

Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову, завдяки якій науковці отримали можливість розпочати роботу з архівними документами, пов'язаними з «голодом 1932-1933 рр. на Україні» [4]. На цьому, фактично, і закінчилась історія «внеску» в дослідження трагедії з боку комуністів. Заборонена 1991 і відновлена 1993 р. Компартія у перші роки свого існування приділяла темі Голодомору не дуже багато уваги. Найчастіше у відозвах ЦК до «прогресивного людства» і громадян України, у яких розглядалися питання з історії країни виписувалась стандартна фраза: «...ми проти переписування історії боротьби українського народу з царським поміщицько-буржуазним режимом, дискредитацію революційних подій 1917-1920 років, Великої Вітчизняної війни» [15]. Як видно, ленінці старанно обходили майже 20-річний період історії. Проте з другої половини 90-х в офіційних заявах партії з'являється стійке намагання підмінити суть Голодомору. Так народжується улюблена ними тема про голод в сучасній Україні та смерть п'яти [15] мільйонів співгромадян, як доказ злочинності режиму Кучми (Кравчука, Ющенко – в залежності від часу заяви).

Вийти з «окопів забуття» комуністів примусила активна діяльність лідера УРП Л. Лук'яненка, який в 1998 р. створив Асоціацію дослідників голодоморів в Україні. Від імені останньої було подано позов у грудні того ж року на ім'я Генерального Прокурора з вимогою порушити справу за фактами примусової голодної смерті громадян України у 1932-1933 рр. Звичайно ж у відкритті справи було відмовлено, що не завадило лідеру УРП вести з цього приводу на шпальтах газети «Самостійна Україна» активну роз'яснювальну роботу, та ще й у період президентської кампанії 1999 р. [16].

Втім, показовими в сенсі використання пам'яті про Голодомор 30-х років як знаряддя політичної боротьби стали 2002-2007 рр., коли Верховною Радою було прийнято ряд постанов та відповідний закон.

21 листопада 2002 р., за ініціативою нардепів М. Зарубінського, П. Мовчана, І. Юхновського, Б. Олійника, І. Драча (фракції НДП, «Наша Україна», КПУ) було внесено законопроект про проведення парламентських

слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 р. 239 голосами (не голосували фракції КПУ, «Регіони України», група «Європейський вибір», частково фракції партій ППУ та «Трудова Україна», СДПУ(о), СПУ, Аграрної партії) таке рішення було прийнято та обговорено 28 листопада того ж року на пленарному засіданні парламенту [1]. Під час дискусії саме комуністи мали можливість висловити власне ставлення до цього питання. Через те А. Мартинюк і обурювався тією обставиною, що це питання ініціював комітет з питань культури. Нардеп М. Радіонов стверджував, що ці слухання є наругою над пам'яттю українського народу, тому що на 40-і роки Україна була найбагатшою республікою в СРСР, стала країною-засновницею ООН та перемогла фашизм. Комуніст В. Мірошніченко був упевнений, що то була традиція – голодувати через певний проміжок часу, коріння якої слід шукати в царизмі. Законотворець О. Грачов клявся, що ні І. Курас, ні Д. Табачник в архівних документах не знайшли ознак геноциду. І лише соціаліст О. Мороз, на всяк випадок, нагадав, що серед присутніх у залі винних щодо Голодомору немає, а тому треба слухання провести. І вже потім приймати постанову парламенту, якою і буде визнана трагедія геноцидом. Проте, рішення про слухання і постанову щодо визнання Голодомору геноцидом було проголосовано 308 та 283 голосами відповідно. З першого питання «проти» голосували комуністи, не голосували частково групи «Європейський вибір», «Народовладдя», та «Народний вибір». З другого питання, крім вищеназваних, частково не голосували соціалісти та фракція «Регіони України» [2].

Наступного разу парламентарі повернулися до питання рекомендацій парламентських слухань щодо Голодомору 6 березня 2003 року. У документі, який мала прийняти Рада, знов давалося визначення – геноцид [3]. Останній факт змусив вже лідера КПУ П. Симоненка висловити з цим незгоду, як завжди від імені народу. Одночасно з цим вождь українських комуністів висловив обурення «...відривом коштів на якісь-там меморіали і пам'ятники». Проте 287 голосами («Наша Україна» – 98; комуністів – 0; «Регіони України» – 4; Партія промисловців і підприємців і «Трудової України» – 40; соціал-демократи

України (об'єднані) – 37; «Демократичні ініціативи» – 19; Соціалістична партія України – 13; «Європейській вибір» – 1; «Народовладдя» – 17; Блок Юлії Тимошенко – 13; Аграрна партія – 8; Народно-демократична партія – 16; «Народний вибір» – 10; позафракційні – 11» [3]) було прийнято і цю постанову. Фактично, це був приклад того, як, не використовуючи певне спірне питання в кон'юнктурних цілях, різні політичні сили все ж таки можуть знайти порозуміння.

Однак події 2004-2006 рр. не додали толерантності в суспільстві. А тому процедура прийняття вже Закону України про Голодомор не відрізнялась терпимістю. Засідання з цього питання, яке відбулось 28 листопада 2006 р., фактично стало тестовим для розуміння настроїв та позиції тих чи інших політичних партій, як у парламенті, так і за його межами. Обговорення відбувалось у період гострого протистояння на тлі неприйняття бюджету на 2007 р., обговорення відставок міністрів внутрішніх справ і оборони та нової редакції закону про Кабмін, прийняття врешті-решт закону про опозицію і взаємних дорікань у невиконанні Універсалу національної єдності.

Все це і призвело до фронтального зіткнення політичних сил вже на темі Голодомору 1932-1933 рр. Не додала толерантності в суспільстві і лідер прогресивних соціалістів, яка через рік, оприлюднила заяву «Спецоперація – геноцид». У ній Н. Вітренко вкотре «відкрила очі» суспільству, коли заявила, що «голод, який вразив СРСР у 30-ті роки» і забрав життя лише 1,5 млн. громадян країни, «половина з яких мешкала на території України», ніколи не був керованим геноцидом [4]. Остання теза, на думку «академіка» Вітренко, – це підступний план Бжежинського, кінцевою метою якого є «повне відторгнення України від Росії». А тому будь-яка розмова про Голодомор, це є «вигадки Ющенка та помаранчевого НАТОвсько-бандерівського альянсу» [4].

Таким чином, тема Голодомору є не лише трагічною сторінкою історії України. На ній всі політичні сили намагалися і намагаються підвищити власний виборчий рейтинг. Тому всі знакові події, пов'язані з цим питанням, відбувалися або напередодні виборів, або в період політичних конфліктів.

Остання теза викликає питання: яким чином політичні сили, в першу чергу ліві, що заперечують саме існування геноциду та голоду, отримують високі відсотки саме в тих регіонах, що чи не найбільше постраждали в 1932-1933 рр.? Однією з відповідей може бути те, що голод, який дійсно був геноцидом, знищував сім'ї повністю, а тому не залишили вони нащадків, які б покарали за відверте плондрування пам'яті дідів та батьків.

1.3. Методологія дослідження

При написанні даної дослідницької роботи були використані як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи пізнання. У першу чергу варто згадати про історико - генетичний метод, що має за мету визначення сутнісних рис будь - якого процесу через вивчення його походження, генетики, зв'язків з іншими процесами.

Завдяки використанню цього методу ми можемо сказати, що політика пам'яті посідає своє чільне місце серед факторів, які впливають на соціальні норми, стан суспільної свідомості, формування ідентичності народу та зрештою, на написання та передачу історії.

Політика пам'яті або історична політика - набір прийомів і методів, за допомогою яких правлячі політичні сили, використовуючи адміністративні та фінансові ресурси держави прагнуть затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі [66].

Термін з'явився в Німеччині в 1980-х роках, на початку XXI століття був запозичений і став широко використовуватися в Польщі, де ідеї проведення специфічної історичної політики придбали значну підтримку [70]. До кінця першого десятиліття XXI століття цей термін став активно застосовуватися дослідниками для опису процесів і практичних прийомів в політиці посткомуністичних держав Східної Європи.

Критики методів історичної політики вважають, що саме це поняття істотно відрізняється від понять «політизації історії» і «політики пам'яті», і що

мова йде переважно про політичний феномен, який повинен вивчатися, перш за все, як частина політики [90].

Явище історичної політики характерно для плюралістичних суспільств, в яких неможлива пряма ідеологічна монополія, що реалізується засобами цензури і адміністративного контролю над професійною історіографією. Хоча тенденція до політизації історії має місце в багатьох країнах, проте саме на пострадянському просторі використання історії в політичних цілях набуло на початку XXI століття яскраво виражений характер. Це пов'язано з рядом особливостей посткомуністичних країн цього регіону, і в першу чергу з проблемами, що виникають при спробах прискореного створення нових національних ідентичностей в процесі будівництва національних держав. Для деяких країн регіону ситуація ускладнюється наявністю серйозного розколу по культурним або етнічними ознаками. Свою роль відіграє також слабкість внутрішніх суспільних механізмів, які могли б стати на заваді втручання політиків в професійні питання історіографії, освіти, культури [66].

Термін «політика пам'яті» зародився на початку 1980-х років, коли канцлер Німеччини Гельмут Коль намагався домогтися «морально-політичного повороту» і більш позитивного характеру німецького патріотизму, щоб він не будувався виключно на визнанні німецьким народом власної провини за злочини Третього рейху. Для цієї мети потрібно було скоригувати підхід до теми відповідальності за злочини нацизму, який сформувався в 1960-1970-х роках, коли при владі в ФРН були соціал-демократи. Виступи істориків Ернста Нольте, Міхаеля Штюрмера і ряду їх прихильників привели в 1986-1987 роках до так званої «суперечки істориків» про причини виникнення нацизму і про Другу світову війну. В ході цих дискусій виник термін «історична політика», який набув тоді чітко критичного характеру [66].

Щодо методів впровадження самого явища, критики історичної політики виділяють такі прийоми і механізми, що використовуються для її проведення:

- організація інститутів національної пам'яті та установ, схожих з ними за функціями і принципом організації;

- створення спеціальних музеїв під прямим патронатом певних політичних сил (Музей варшавського повстання, Будинок терору в Будапешті, Музей радянської окупації України та Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», у Києві, і т. д.);

- прийняття законів, спрямованих на догматизацію того чи іншого трактування історичних подій (наприклад, закон «Про Голодомор 1932-1933 років на Україні»;

- використання фінансових важелів (фінансування проектів, здійснюваних за політичним замовленням, надання високооплачуваних посад і т. д.);

- обмеження доступу до архівів;

- використання контролю над ЗМІ;

- використання контролю над системою освіти;

- вплив на символічну сферу (створення і популяризація пантеону історичних особистостей, встановлення пам'ятних днів, проведення акцій пам'яті, використання державної та національної символіки і т. д.) [56].

Поряд з історичною пам'яттю, важливе місце у формуванні соціальної свідомості та національної ідентичності посідає національна пам'ять. На даний момент не існує таких історіографічних студій, які були б присвячені лише вивченню проблематики національної пам'яті, але можна виділити декілька досить цікавих праць. Варто зазначити такі роботи, як статтю І. Б. Наумової [68] що включає достатньо повну бібліографію теми національної пам'яті і намагається структурувати ряд визначень самого поняття «історична пам'ять». Також неможливо оминати окремий підрозділ дисертації Ю. О. Зерній [45] та ґрунтовну монографію Л.П. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» [67]. Цікаві погляди на процеси зближення історичної пам'яті та історіографії, та їх взаємодію викладені у глибоких за змістом статтях Л. О. Зашкільняка «Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії» [42] та І.І. Колесник «Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії» [56].

Також досить широким полем для досліджень у сфері політики пам'яті є поняття колективної пам'яті та колективної травми.

Колективна пам'ять - це інформація та знання, які передаються у суспільстві між двома або більше членами соціальної групи. У 1930-ті рр. французький соціолог Моріс Хальбвакс запропонував нову форму соціальної взаємодії - колективна пам'ять - яка може спільно формуватися, передаватися та використовуватися і побудована вона великими та малими соціальними групами. Прикладами таких груп можуть бути уряд або масова культура. У праці «Колективна пам'ять», що була опублікована уже по смертю у 1950 році, науковець визначив соціальну природу індивідуальної пам'яті [91].

У концентрованому форматі достатньо об'єктивним здається визначення поняття, що його нам представляє Л. Репіна: «Історична пам'ять розуміється як колективна пам'ять (в тій мірі, в якій вона вписується в історичну свідомість групи) чи як соціальна пам'ять (в тій мірі, в якій вона вписується в історичну свідомість суспільства), а в цілому як сукупність донаукових, наукових, квазінаукових знань і масових уявлень про загальне минуле» [78].

Колективну пам'ять може спотворити та безповоротно змінити колективна травма – це психічна травма, що була нанесена групі людей неважливо якого розміру, аж до цілого суспільства чи нації, внаслідок протизаконних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів, або ж екологічної, техногенної, чи соціальної катастрофи.

Особливою рисою колективної травми є те, що відбиток травми несуть на собі навіть ті члени травмованої соціальної групи, яких трагедія безпосередньо не торкнулася. Масштаби травматичної події, неможливість визнання трагедії, кількість жертв та відсутність змоги їх у повній мірі оплакати – все це є показниками, що визначають глибину наслідків, силу травматизації та рівень самої трагедії, які при перевищенні норм призводять до перетворення травматичної події у колективну травму.

Психологічні умови, які супроводжують подію є вагомим чинником травматизації. По-перше - це рівень існуючої несправедливості до жертв,

ступінь невинності загиблих. Якщо люди потерпають від навмисних та свідомих дій інших людей, таких як страта чи катування, а не від безликих трагедій (наприклад, стихійне лихо чи природна катастрофа), цей фактор значно підсилює травматизацію суспільства, що вже постраждало.

Велику роль відіграє вимушена пасивність жертви, коли люди не здатні протистояти травматичній силі суб'єкту, (наприклад, селяни не мали змоги протистояти радянській колективізації, що стала однією із причин Голодомору 1932 – 1933 рр.) Чим менша можливість чинити супротив, тим більшою стає травма, нанесена діями агресора (загибель на полі бою за більш менш справедливих умов буде менш травматичною для суспільства, ніж тортури та насильницька смерть у концтаборі) [72].

Колективна травма має довготривалий характер. Неоплакані травми, які довгий час заборонялися і замовчувалися можуть мати багато прихованих наслідків, що будуть давати про себе знати у більш пізній час. Найяскравішим проявом такої травми є Голодомор 1932 – 1933 років, що довгий час був забороненою темою для дослідження. Трагедія Голодомору замовчувалась і це призвело лише до поглиблення колективної травми українського народу, який тепер вимушений боротися з негативними наслідками травматичних подій навіть через багато років потому. Офіційна радянська пропаганда забороняла тему Голодомору, заперечувався навіть сам факт існування голоду в СРСР.

Це поглибило колективну травму і потягло за собою не менш тяжкі психологічні та моральні наслідки для суспільства, ніж сам геноцид, хоча на перший погляд ці наслідки не такі помітні у порівнянні зі смертю мільйонів людей. Політика радянської влади стала фактором, що поглибив травматизацію, фактично - це можна назвати психологічним геноцидом, що мав на меті руйнування історичної пам'яті народу, та тривав, на відміну від коротких 1932 – 1933-іх років кілька десятиліть. Тому сучасні науковці мають усі підстави називати трагедію Голодомору подвійним геноцидом - психологічним та фізичним [72].

Окрім історико - генетичного методу, при написанні даної роботи у окремих розділах був використаний хронологічно - проблемний метод, що означає послідовний виклад матеріалу, коли події одного порядку, які відносяться до основного історичного процесу викладаються у чіткій послідовності, і у цьому процесі на основі концептуальних засад дослідник виділяє певні періоди у розвитку досліджуваного явища.

Також у даному дослідженні використовується історико-системний метод, який поглиблює історичне дослідження як з точки зору цілісного охоплення історичної дійсності описаного явища, так і з точки зору розкриття внутрішніх особливостей функціонування механізмів і їх розвитку. Використання даного методу виявляється у характеристиці політики пам'яті, як світового явища та розкриття його особливостей у тих визначених територіальних і хронологічних рамках, які охоплює дослідження, а саме, характеризується реалізація політики пам'яті в Україні доби незалежності.

Описовий метод, завдяки якому розкриваються усі сутнісні характеристики об'єкту і формується загальна цілісна картина досліджуваного явища теж застосовується у даному дослідженні. Описуються загальні особливості даного політичного прийому інтерпретації історичної дійсності, зазначаються окремі ознаки, що характеризують реалізацію політики пам'яті у питанні вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Детальний опис методів і форм утвердження зміненої історичної реальності формують точне розуміння історичної політики на теренах сучасної України.

Таким чином, проблематика вивчення політики пам'яті у сучасній Україні та початок боротьби проти колективної травми, викликаної трагедією Голодомору 1932 – 1933 років вже знайшла своє відображення як у вітчизняній так і у зарубіжній історіографії. Дослідження з цієї теми будуть актуальними ще довгий час, адже дуже довго ніхто навіть не намагався допомогти українському суспільству зцілити цю травму, практично не було спроб оплакування жертв, засудження агресора, вираження «колективної скорботи». У даному контексті ситуація значно відрізняється, наприклад, від травми війни,

коли суспільство одразу по її закінченню могло у повній мірі «оплакати» жертв за допомогою відзначення річниць, спорудження пам'ятників, створення кінострічок та інших заходів, що дозволяли суспільству у значній мірі зцілитися. Після здобуття Україною незалежності відношення до трагедії Голодомору змінилося, вона була офіційно визнана геноцидом, але її негативні психологічні наслідки ще й досі не подолані, що відкриває перед сучасними науковцями широкий простір для досліджень даної проблеми.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК ЧАСТИНА СПАДЩИНИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

2.1. Політика пам'яті та національна пам'ять як об'єкти наукових досліджень у вітчизняному науковому дискурсі

Політика пам'яті разом з історичною свідомістю та історичною міфологією у наш час є досить актуальною темою для наукових досліджень.

Насамперед, увагу вітчизняних науковців привертають ті матеріали, що можна черпати із політології та західної історіографії, які характеризують роль історичної пам'яті у суспільно-політичній сфері народів Центрально-Східної Європи не лише у сучасний період, а й у минулому. У наш час великим накладом розходяться монографії та переклади праць відомих західних авторів, матеріали наукових конференцій, збірники статей, створюються спеціальні випуски історичної періодики, присвячені дослідженню історичної пам'яті. Пам'ять розглядається науковцями «як категорія пізнання та усна історія, як метод її дослідження» [40].

У пострадянському історичному дискурсі на новий предмет наукового аналізу перетворились до цього ніким не згадувані автобіографії, свідчення жертв депортацій та політичних репресій, учасників воєн та загалом, очевидців жахливих подій, якими було перенасичене ХХ століття.

Також у цей період починає вивчатись пам'ять «повсякденного рівня» - так звані особисті культурні форми: колекції особистих речей, альбоми фотографій, щоденники, приватні листи та безліч інших речей, які у нашій свідомості асоціюються з минулим. Але про інституалізовану пам'ять теж не забувають [68]. Щодо категоріального, методологічного та теоретичного горизонту історичної пам'яті, він надзвичайно швидко розширився у вітчизняному академічному середовищі. У ЗМІ й публіцистичній літературі термін та поняття «історична пам'ять» використовуються як вдала метафора або фразеологічний зворот, але саме завдяки популяризації у ЗМІ, літературі,

документалістиці та кінематографі дана дефініція поширилась у масовій свідомості.

Серед популярних дослідницьких проблематик української історіографії доби незалежності, зокрема у вивченні політики пам'яті досить значне місце займає тема національної пам'яті, яка, зберігаючи та формуєючи спільний досвід нації може змінюватись під впливом нових віянь історичної науки та водночас сама активізує цей розвиток. Основою національної пам'яті народу є пам'ять історична, а національна історіографія, системно узагальнюючи процес розвитку самої пам'яті, як відображення загальноновизнаних тенденції історичної науки та її реакції на цивілізаційні виклики людства є її науковою формою вираження. Взаємодія історіографії з національною та історичною пам'яттю особливо виразно прослідковується на межі ХХ та ХХІ століть, показавши світові чимало новацій у цій сфері, включаючи розвиток психоісторії та заклики постмодерністів до розмежування історичної науки та історичної пам'яті [61].

На даний момент не існує таких історіографічних студій, які були б присвячені лише вивченню проблематики національної пам'яті, але можна виділити декілька досить цікавих праць. Варто зазначити такі роботи, як статтю І. Б. Наумової [68] що включає достатньо повну бібліографію теми національної пам'яті і намагається структурувати ряд визначень самого поняття «історична пам'ять». Також неможливо оминати окремий підрозділ дисертації Ю.О. Зерній [45] та ґрунтовну монографію Л.П. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» [67]. Цікаві погляди на процеси зближення історичної пам'яті та історіографії, та їх взаємодію викладені у глибоких за змістом статтях Л.О. Зашкільняка «Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії» [42] та І.І. Колесник «Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії» [56].

Методологічні засади дослідження разом з основними його теоріями та практиками викладені у змістовних статтях В.Ф. Солдатенка [83]. Питання міждисциплінарного дослідження національної пам'яті та її захисту від

фальсифікацій і спотворень в українознавчому контексті порушив у своїх роботах Калакура Я.С. [47, 48].

Досить цікавими є підходи дослідників до проблеми типологізації національної та історичної пам'яті, розподілення її на кілька видів: групова (корпоративна), колективна, суспільна, індивідуальна із збереженням етнічного забарвлення кожного з них. Якщо застосувати класифікацію історичної пам'яті, яку розробив В.В. Масненко до національної пам'яті, то варто було б виділити такі її різновиди: а) пам'ять, що постійно відтворюється у науковій і навчальній літературі, у власному життєвому досвіді людини та її сімейному вихованні, у ЗМІ, усній історії, б) наукова пам'ять, основою якої є інформація, підтверджена об'єктивними джерелами; в) безпосередня пам'ять, що притаманна учасникам та очевидцям подій; г) міфологічна або міфотворча, що постійно конкурує з науковою і основою якої є легенди і міфи [61].

Дедалі більше зацікавлення науковців викликають функції національної пам'яті, чинники і механізми її формування та ретрансляції, а також способи маніпуляції нею. Досліджуючи праці Ю.О. Зерній [43, 44, 45] та деяких інших авторів, окрім основної ідентифікативної функції народної пам'яті, можна виокремити інші, такі як мобілізуюча, світоглядно-виховна, функції легітимації та солідаризації.

Завдяки даним функціям національна пам'ять може не лише поповнити сьогодення і майбутнє своїм досвідом та духовними надбаннями, а й допомогти зберегти моральний і традиційний потенціал нації, скоригувавши емоційні та інтелектуальні ретрансляції подій минулого та їх розуміння у сьогоденні. Варто зазначити, що національна пам'ять несе будівничий та прогностичний характер, що робить її досить актуальною та підвищує її важливість на сучасному етапі формування модерного українського суспільства, яке ще до кінця не звільнилось з-під гніту кризових явищ та стереотипів чужої історичної пам'яті, але намагається існувати на засадах демократії та сповідувати європейські культурні цінності.

Багато науковців справедливо зазначають, що в умовах сучасного інформаційного суспільства функціонує ціла індустрія пам'яті, яка, окрім Інтернету, ЗМІ та системи освіти, включає заповідники, меморіали, архіви, музеї, тощо. Саме вона допоможе сформувати колективну пам'ять, основу на об'єктивності та правді, але у цей же час вона може використовуватись як інструмент маніпуляції суспільною свідомістю, та спотворення подій і постатей. Значне місце тут посідає й міжособове спілкування, яке розвиває комунікативну пам'ять, що базується переважно на неперевірених вторинній інформації, основою якої є чутки, перекази і спогади, а ці джерела аж ніяк об'єктивними бути не можуть.

Варто погодитися з думкою Мирослава Мариновича, яку він висловив у доповіді «Історична пам'ять і моральні виклики суспільства» у травні 2011 року на науково-практичній конференції у Вінниці, про те, що навіть абсурдна брехня, якщо вона багаторазово повторюється, може пустити довге коріння у суспільній свідомості [59]. У такому контексті уваги заслуговує роль історіографії в осмисленні процесу утворення спільних уявлень і знань про минуле народу, про яскраві особистості та значущі події, та співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у їх віддзеркаленні у суспільній свідомості, а відтак інтерпретації та поясненні в наукових працях. Часто у дослідників виникає питання: звідки так багато міфів у національній пам'яті? Відповідь дуже проста: вона створювалась на основі легенд, пісень, дум, оповідань, і ця традиція безперервно тривала з часів появи писемності, книгодрукування і аж до сучасних комп'ютерно-інформаційних технологій. Міфотворчість всіляко підтримувалася та заохочувалася з боку держави, вона стала частиною імперського та тоталітарного режимів у Росії та в СРСР, бо не припиняла оновлюватись певними фінансовими і політичними силами. Навіть у сучасних умовах з її допомогою намагаються приховати, а інколи навіть стерти правду, видалити з пам'яті народу величезні пласти національної історії [59].

Підсумовуючи розгляд проблеми дослідження політики пам'яті у період незалежності України варто сформулювати певні висновки і висловити деякі

міркування щодо подальшого розвитку даної проблематики. По-перше, у роботах окремих дослідників та наукових колективів, що займалися вивченням політики пам'яті на теренах сучасної України було сформульовано деякі концептуальні засади визначення її сутності, досліджено зв'язки історичної політики з історичною пам'яттю та відповідною історіографією. Національна пам'ять трактується як усвідомлений і безперервний процес збереження, запам'ятовування, відбору, і передачі наступним поколінням знань, уявлень, і об'єктивних оцінок показових фактів, постатей і подій історії, які змогли помітно вплинути на становлення, розвиток і самоідентифікацію українського народу та складають духовну скарбницю його суспільного досвіду. По-друге, окреслені підходи до з'ясування особливостей історії формування та функціонування національної пам'яті українського народу, її сучасної моделі і мобілізуючої ролі. По-третє, опрацьовано деякі теоретичні, методологічні та практичні аспекти державної політики національної пам'яті на прикладі вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, її зв'язок із законодавством, визначено пріоритети їх реалізації в умовах трансформації і демократизації українського суспільства.

2.2. Пошуки нових підходів до формування колективної пам'яті

Свого часу Джеймс Мейс, американський історик та дослідник Голодомору 1932–1933 рр. в Україні поставив сучасному українському суспільству діагноз, назвавши його постгеноцидним, підкреслюючи цим той факт, що події 1932 – 1933 років мали чітко виражений антиукраїнський геноцидний характер. За Мейсом, «постгеноцидний статус України означає, по-перше, «вбивство розуму нації»; по-друге, люмпенізацію села на Східній Україні, по-третє, слабку в порівнянні з іншими народами національну солідарність різних суспільних класів; і по-четверте: масштабну антропологічну катастрофу і масовий перехід населення до настанови на виживання за будь-яку ціну замість повноцінного і гідного життя» [62].

Отже, сучасне постгеноцидне українське суспільство потрібно лікувати, адже воно досі ще тяжко хворе. «Мейс відкрив перед українським суспільством книгу його Апокаліпсису. Прочитав йому цю Чорну Книгу вголос. Але суспільство й не дуже почуло – і саме тому, що нейтралізовані, лоботомізовані саме ті ділянки його мозку, які відповідають за самозбереження, за самозахист. За виживання, врешті» [73].

У цьому й полягає одна з головних проблем: українське суспільство не усвідомлює власні хвороби, а тому й не поспішає їх лікувати. Саме тому так важливо визначити, чому визнання подій Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом й досі уперто заперечується та свідомо не сприймається частиною українського суспільства.

Держава та суспільство мають регулярно ознайомлюватись із новими науковими напрацюваннями закордонних та українських вчених та навчитись правильно їх застосовувати як терапію проти вищезазначеної проблеми.

У суспільному житті українців поважне місце завжди посідала церква. Тому варто ознайомитися із трьома закликами трьох Патріархів Церкви – Української Греко-Католицької, Московської та Вселенської, які у різні періоди з'явилися у ЗМІ. Визначний мислитель ХХ століття – Папа Іван Павло II (який мав українське коріння) до 70-их роковин Голодомору, підсумовуючи його моральні наслідки для українського народу зазначив: «...Мова йде про жахливий задум, здійснений з холодним розрахунком можновладцями тієї епохи... Досвід цієї трагедії повинен сьогодні керувати почуттями та діяльністю українського народу на шляху до злагоди та співпраці. Потрібно докласти зусиль до щирого та дійового примирення: саме у такий спосіб можна відповідно вшанувати жертви, які належать усьому українському роду...» [57]. Папа Іван Павло II говорив про те, що пам'ять про цю жахливу трагедію має допомогти українському суспільству консолідуватись та продуктивно співпрацювати, ліквідувати несуперечності, а також протистояти ідеологічному впливу, що нівелює усі світлі прагнення гідної людини.

У 2009 р. під час візиту до Києва, новообраний голова РПЦ Кирило перед пам'ятником жертвам Голодомору висловив власну думку щодо цих подій. Він заявив, що голод 1932–1933 рр., «був викликаний абсолютно конкретними політичними причинами і підсилений ще й природними катаклізмами (!) та призвів до смерті величезної кількості людей, зокрема в Україні, в Поволжі, на Уралі, в Сибіру, та у Казахстані» [57]. Саме тому московський Патріарх вважає Голодомор спільної трагедією як для Росії так і для України. Але чи могли ми розраховувати на те, щоб почути якусь іншу думку?

Натомість Патріарх УГКЦ Святослав Шевчук справедливо називає Голодомор 1932–1933 рр. однією з найжахливіших сторінок української історії, вважає його штучно створеним голодом, який, на щастя, так і не торкнувся у повній мірі інших народів колишнього СРСР. На думку Предстоятеля Церкви, це було пробне застосування «найдешевшої в світі зброї масового знищення». Патріарх Святослав зазначав, що Голодомор призвів до «глибокої рани у соціальній свідомості українського народу, внаслідок чого багато людей і сьогодні досі побоюються говорити про цю проблему, навіть на політичному рівні. Пам'ятаючи українську трагедію штучного голоду, ми насамперед хочемо зцілити нашу пам'ять, загоїти рани, котрі нам ще досі завдають болю і кровоточать» [57].

Досить цікавими видаються дані соціологічної служби «Рейтинг». Виявляється, що найбільшими прихильниками твердження про геноцидний характер подій 1932 – 1933 років є греко-католики (95% проти 2%) і послідовники УПЦ (КП) (62% проти 16%). Найбільшими противниками такої точки зору є послідовники УПЦ (МП), що не дивно, хоча й навіть серед них кількість прихильників перевищує противників (44% вважають Голодомор геноцидом і 39% – ні) [9]. Результати даного соціопитування яскраво демонструють нам, наскільки власна думка пастора є авторитетною та підтримуваною серед його пастви.

Держава зобов'язана захищати права та інтереси громадян за допомогою правових норм. У 2006 р. український парламент проголосував за Закон України No 376–V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [11], в якому у статті першій визнав Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу. Втім, як з'ясувалося: закон для всіх не один. На рівні нової влади відбуваються політичні ігри, хоча спекулювати на трагедії мільйонів абсурдно і грішно. Стаття друга вищезазначеного законодавчого акту не становить перепони для деяких сучасних політиків, хоч у ній і чітко йдеться про те, публічне заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні є протизаконною наругою над пам'яттю численних жертв Голодомору, визнається спробою приниження гідності української нації та є цілком протиправним.

Тут варто згадати про те, що одразу після інавгурації Віктора Януковича з офіційної Інтернет-сторінки Президента України зникли банери, присвячені проектам про Голодомор. Тобто невизнання Голодомору як геноциду української нації у той час відбувалося на державному рівні. Пізніше, 24 квітня 2010 р. Президент України Віктор Янукович під час свого виступу у Парламентській Асамблеї Ради Європи зазначив, що «Голодомор був спільною трагедією народів Радянського Союзу, а не лише українців. Тому називати Голодомор фактом геноциду якогось окремого народу несправедливо і неправильно». У такий спосіб В. Янукович зірвав шалені оплески російської делегації. За словами Президента Голодомор був «наслідком сталінського тоталітарного режиму і його ставлення до людей» [30].

Через заперечення Голодомору геноцидом українська діаспора у США бойкотувала зустріч з Президентом під час візиту В. Януковича у вересні 2010 р. Це була демонстрація власної позиції як для українського президента, так і для світової громадськості.

Навесні того ж 2010 р. соціологічна служба «Рейтинг» провела соціологічне дослідження, опитавши 2000 респондентів, 60 відсотків з яких висловили думку, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом, спрямованим

на знищення частини українського народу, 25 відсотків висловили протилежну думку, ще 14 відсотків – взагалі не визначилися. Важливо, що у всіх без винятку регіонах України позитивні оцінки переважають над негативними: найбільше підтримують ідею геноциду мешканці заходу і центру України, найменше – Донбасу та сходу

На сторінках газети «День» була висловлена така думка, що українцям все ж таки доведеться виконати надзвичайно важку роботу з повного осягнення того, що насправді відбувалося з їхнім народом у 1932 - 1933 роки. Автор цієї думки, Ігор Сьондюков, наполягає на необхідності виконання даної роботи, так як у людської психіки є така властивість – видаляти з пам'яті фрагменти, що завдають душевного болю, такі як масштабні злочини проти людяності, спрямовані на знищення цілих народів. А такі катастрофи, що призвели до смерті мільйонів людей необхідно пам'ятати та досліджувати [74].

Тут, насамперед, йдеться про осмислення усіх трагічних наслідків злочину сталінського режиму для України. Добре спланований та здійснений терор голодом призвів до психологічно-ментальних, соціально-економічних та генетичних змін всередині українського суспільства. Достатньо якісне дослідження цих наслідків зможе переконати будь-яку неупереджену людину в тому, що це був саме свідомо здійснений геноцид, а не «підсумок класової боротьби» чи «результат неврожаю». Головною причиною цієї трагедії в Україні було національне питання, коли терор голодом став дієвим заходом упокорення українського національного руху, саме ця риса відрізняє голод в Україні від голоду в інших регіонах СРСР.

Але через довготривале замовчування радянською владою теми Голодомору та відсутність чітко сформованого образу «ворога» навіть на сучасному етапі частина українського суспільства не може зрозуміти, яким чином і навіщо «робочо-селянська» влада знищувала голодом мільйони дітей, жінок, старих. Тоталітарне минуле все ще є великим тягарем, від якого надзвичайно важко звільнитися. У свідомість українського народу імплантували цілковиту його залежність від радянської держави, його

нездатність розвиватися та оновлюватися самостійно не тільки у державно-політичному, а і в соціально-психологічному планах. Так само недієздатно та неповноцінно буде почувати себе і кожен член такого підконтрольного суспільства [54].

Джеймс Мейс, окрім констатації діагнозу постгеноцидності українського суспільства, завжди сподівався на те, що Україна зможе звільнитись від свого постгеноцидного тягаря, оскільки є нацією вражаючої життєздатності, і має усі шанси стати свідомою, шляхетною і впорядкованою європейською державою. «Ніяка держава ніколи не зможе зробити Україну українською. Тільки самостійні організовані українці поза державними структурами зможуть це зробити. І я твердо переконаний, що це таки буде!» [62].

Важливим елементом суспільного усвідомлення трагедії стала уже традиційна всеукраїнська акція «Запали свічку», започаткована Джеймсом Мейсом ще у 2003 році, коли з власної ініціативи тисячі українців у різних містах вшанували пам'ять своїх предків, що були жертвами Голодомору.

«Свічка – Джеймсова ідея вічного неопалимого вогнища пам'яті. Очевидно, він інтуїтивно відчув, що акція «Запали свічку» буде дуже особистим переживанням для кожного, подібно до того, що люди відчувають у храмі. Бо запалена за померлих свічка передбачає молитву. «Отче наш», або своїми словами. Або сльозами. Це – і замолювання гріхів, померлих і власних. І – прощення. А що найголовніше – поступове звільнення від страху і рабства. Від травми – своєї, родинної і родової» [73]. Символічна свічка пам'яті стала тим потужним об'єднавчим емоційним компонентом переосмислення постгеноцидної дійсності та особистісного переживання цієї трагедії кожним, хто її запалив. Отже, «постгеноцидність – це не на віки. Вона лікується любов'ю, добром, знанням, терпінням... Час і зусилля – основний рецепт» [73].

У публікації «Ваші мертві вибрали мене...» Джеймс Мейс попередив українців, що на сьогодні спілкуватися зі світом з позиції народу-жертви – марна справа. Громадська спільнота разом з політками має засвоїти і осмислити уроки власної історії і лише зробивши це, зможе рухатися далі.

Журналістика, або ж «вільне слово», як її називає Джеймс Мейс, може стати головним інструментом цього руху [73].

На нашу думку, досить важливу роль у лікуванні постгеноцидного синдрому українського суспільства в сучасному інформаційному медіа-просторі займає всеукраїнська газета «День». Чому «День»? Відповідь очевидна. Після переїзду в Україну 1993 року, і уже з 1997 року Мейс стає консультантом англomовного тижневика газети «День», її активним колумністом, ведучи з січня 1998 року щотижневу колонку в The Day, а з середини 2001-го – також у «Дні».

Так «День» став трибуною для Джеймса Мейса. А сьогодні – це плацдарм для мейсових односторонніх і журналістів газети – Сергія Грабовського, Івана Капсамуна, Ігоря Сюдюкова, Наталки Тисячної, історика Станіслава Кульчицького. Нині «День» – це літописець, який невтомно рік за роком, починаючи з часу своєї появи в українському медіапросторі у 1996 році, відновлює та створює щоденну сучасну історію України, і найголовніше – повертає до життя спотворені чи втрачені сторінки та імена в історії нашої держави. Правда про злочини радянської влади проти українського народу та постгеноцидність українського суспільства якраз і є однією із забутих, але вчасно повернутих сторінок нашої історії [74].

Наслідком Голодомору стало духовне каліцтво сучасного українського постгеноцидного суспільства. Досі частина українського суспільства заперечує Голодомор. Лікування цієї давньої травми стає найголовнішим завданням, зокрема для українських ЗМІ – і першим кроком у цьому напрямку є пізнання правди, історії – такою, як вона була. Настане час, коли перероблені на «совків» українці зрозуміють, що є породженням наймасштабнішого геноциду в історії людства. А коли хвора людина визнає свою недугу, в неї, як правило, виникає бажання лікуватись та одужувати. Завдання українських медіа полягає у тому, щоб і сучасна влада, і суспільство усвідомили: відкидаючи проблему можна втратити шанс на її вирішення. Тому не можна заперечувати, не можна боятися власної історії, треба досліджувати її, пам'ятити і осмислювати.

Долаючи параліч слова і мислення та зважуючись на усвідомлення та оцінювання власного травматичного минулого ми зможемо вилікувати наше постгеноцидне суспільство. Історичні документи, які підтверджують геноцид українського народу, здійснюваний Сталіним у 1932–1933 рр. опубліковані, але окрім того, вони мають бути правильно інтерпретовані. Лише тоді реабілітована історична правда стане потужними ліками проти колективної травми постгеноцидного українського суспільства, яка у наш час досі ще не подолана.

Отже, під час Голодомору 1932–1933 рр. українська нація зазнала глибокої моральної та психологічної травми, яку до періоду незалежності не намагалися вилікувати, тож ця національна травма є досить давньою. Її намагалися забути, видалити, витіснити зі сторінок української історії. Ми не можемо відкидати те, що владі все ж таки вдалося це зробити частково, адже деяка частина населення і сьогодні завзято заперечує Голодомор не лише як геноцид проти українців, а як злочин радянської влади проти свого народу.. Тому зараз головним завданням українського суспільства є усвідомлення власного травматичного стану з усіма його тяжкими наслідками та симптомами, і прийняття та розуміння цієї проблеми. Коли вся постгеноцидна Україна навчиться жити з цим діагнозом, це стане першим кроком до суспільного одужання українського народу та остаточного подолання травми.

Радянська влада увесь час замовчувала цю трагедію, українська – зняла більш як півстолітнє табу, визнала Голодомор геноцидом, злочином проти українського народу, це мало б притупити біль та загладити страхітливі наслідки цієї морально-психологічної травми, але чому ж тоді українське суспільство за 28 років незалежності так і не змогло у повній мірі зцілитися? У постгеноцидної людини всі кошмари минулого вже не стоять перед очима, зате вони змогли міцно укорінитися у тій її частині, яку вона сама не в змозі осягнути розумом - у її підсвідомості. Тому для того, щоб лікувати постгеноцидний синдром нації насамперед потрібно правильно інтерпретувати

та подати суспільству його минуле, щоб воно не перетворилось на моторошний привид нашого теперішнього [73].

РОЗДІЛ 3.

ГОЛОД 1932 – 1933 РОКІВ У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ ТА СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

3.1. Роль інституту національної пам'яті у дослідженні подій Голодомору 1932 – 1933 років

Найголовнішою інституцією із впровадження державної історичної політики в Україні став Український інститут національної пам'яті (УІНП), що було створено 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади з витворення державної політики у сфері збереження та оновлення національної пам'яті, який має спеціальний статус і напрями діяльності якого координує та спрямовує Кабінет Міністрів України через Міністра культури [21].

Головними цілями УІНП є актуалізація суспільного інтересу до історії України, різностороннє дослідження етапів боротьби за утвердження української державності у ХХ ст. та організація комемораційних заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій на території України [21].

Першим Головою УІНП був Ігор Рафаїлович Юхновський, доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України (обіймав цю посаду з 23 червня 2006 року по 30 червня 2010 року).

Його наступником став Валерій Федорович Солдатенко - український історик, доктор історичних наук. У 2010 році, після ліквідації Інституту національної пам'яті як органу державної влади, він очолив науково-дослідний інститут при Кабінеті Міністрів України з тією ж самою назвою. Виступав прибічником негеноцидної теорії Голодомору 1932-1933 років. У 2014 після втечі Януковича і усунення його з поста Президента Валерій Солдатенко змушений був покинути посаду директора УІНП, його наступником став В. В'ятрович [75].

Головою інституту з 25 березня 2014 по 18 вересня 2019 був Володимир Михайлович В'ятрович, український науковець-історик, публіцист та громадський діяч. Коли науковець очолив Інститут національної пам'яті, своє

завдання він вбачав не в тому, щоб замінити всі громадські ініціативи, а в тому, щоб їх доповнити і скоординувати. Для цього надзвичайно важливо було повернути статус центрального органу виконавчої влади для Інституту національної пам'яті, щоб він міг виступати оператором громадських ініціатив. УІНП намагається підтримувати громадські ініціативи, які спрямовані на інформування про важку історію країни в першій половині ХХ століття, і тему Голодомору директор УІНП виділяв як найважливішу.

Після того, як Володимира В'ятровича звільнили з посади голови УІНП, на цю посаду було оголошений конкурс. Після співбесіди в Кабінеті Міністрів, 4 грудня 2019 року директором УІНП призначили Антона Дробовича [75].

УІНП було створено як центральний орган виконавчої влади зі спеціальними уповноваженнями у сфері збереження та відновлення національної пам'яті Української держави. Положення про УІНП було затверджене Постановою Уряду від 5 липня 2006 року № 927. Але фактично він почав нормально функціонувати лише після 3 березня 2007 року, коли було освячене приміщення інституту на Липській вулиці у місті Києві [21].

Найголовнішою ціллю Інституту є популяризація справедливої та об'єктивної історії в Україні та світі. УІНП мав ідеологічне завдання – розвінчати злочини радянського та нацистського тоталітарних режимів.

За часів президента В. Януковича було видано відповідний указ про ліквідацію УІНП (9 грудня 2010 року) як органа виконавчої влади й одночасно доручено Кабінету Міністрів України створити новий інститут з тією ж назвою, але вже у новому статусі науково-дослідної установи при уряді [31].

Інститут завжди піклувався про належне вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, звертався до українського громадянського суспільства, закладів освіти та медіа, щоб відповідно та на достойному рівні відзначити роковини трагедії та вшанувати пам'ять про жертви Голоду.

До 75-х річниці трагедії інститут видав Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, що стало одним із найбільш значущих результатів діяльності УІНП у сфері дослідження проблематики вшанування

пам'яті жертв Голодомору. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні включає у себе загальнонаціональний том та 18 регіональних томів, що готувались у регіонах, які постраждали від голоду найбільше: Чернігівській, Черкаській, Херсонській, Харківській, Сумській, Полтавській, Одеській, Луганській, Кіровоградській, Київській, Запорізькій, Житомирській, Донецькій, Дніпропетровській, Вінницькій областях, та в місті Києві [17].

Загальнонаціональний том Книги було підготовано з допомогою авторитетних українських дослідників Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Цей том починається з аналітичного розділу «Як це було», де на основі досить широкого комплексу джерел відображено правові та історичні аспекти Голодомору 1932 – 1933 років, як геноциду українського народу, доведено його навмисний та злочинний характер. Наступні підрозділи з назвами «Свідчення очевидців» та «Документи» продовжують основний том [17].

Також досить важливим є розділ «Територія Голодомору», який розкриває географічні особливості трагедії. Цей розділ містить інформацію про те, що від Голодомору постраждали мало не всі регіони тодішньої УСРР. Сюди включено перелік постраждалих від голоду населених пунктів (близько 13 500), що було створено на основі свідчень очевидців та архівних документів з фондів обласних адміністрацій.

Також у книзі міститься реєстр документів із зазначенням інтернет-ресурсів та архівів відповідної тематики. Також сюди включена «Хроніка» Голодомору із детальним описом подій від осені 1932 до літа 1933 років в Україні. Окремий розділ відведено під бібліографію, що включає цінні праці, присвячені тематиці Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. 140 тогочасних світлин розміщено у розділі «Фотодокументи», що є заключним [17].

Продовжується створення електронної карти Голодомору, до якої вноситься інформація з томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні.

«Пам'ять єднає» - під таким гаслом проходить вшанування жертв Голодомору в Україні. Але кожного року жалобні заходи традиційно висвітлюють одну конкретну тему, наприклад «Доброчинці в роки геноциду», «Діти-жертви Голодомору». У 2014 році УІНП підтримав Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932 - 1933 років в Україні у його ініціативі і рекомендував більше уваги приділяти опору українських селян.

22 листопада – четверта субота місяця – це День пам'яті жертв голодоморів. Україна та увесь світ вшановують загиблих від голоду під час геноциду 1932 – 1933 років саме у цей день. Акція «Запали свічку пам'яті» починається з Національної хвилини мовчання о 16.00 годині.

Свічки запалюють біля меморіалів і пам'ятників жертвам Голодомору, на центральних площах і вулицях, а також на підвіконнях осель - все це задля вшанування пам'яті усіх загиблих в роки Голодомору в Україні.

На виконання Указу Президента щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору у 2015 році УІНП створив соціальні аудіоролики, за темою: «Люди правди. Щоб світ знав». Було записано 2 аудіоролики: перший на 30 секунд під назвою «Люди правди із закликом запалити свічку пам'яті за жертвами Голодомору»; і другий на 15 секунд: «28 листопада прийди запалити свічку пам'яті до Національного меморіалу жертв Голодомору у Києві» [27].

Всеукраїнська акція «Пам'ять роду», метою якої був збір і пошук спогадів нащадків тих, хто пережив Голодомор та сімейних фотографій того періоду теж була започаткована інститутом. Зібрані свідчення опубліковані на розробленій Інститутом веб-сторінці «85-ті роковини Голодомору» та на офіційних сторінках у соціальних мережах. Ці оповідання і фотокартки увійшли до окремого збірника, видання якого ініціював Інститут [75].

24 листопада 2018 року у Києві відбулася масштабна Міжнародна акція «Запали свічку пам'яті», що мала на меті об'єднання українців по усьому світу та іноземних громадян задля вшанування пам'яті жертв геноциду 1932-1933 років на Україні

Колишній голова УІНП Володимир В'ятрович зазначив, що меморіальні заходи до 85-тих роковин геноциду будуть проходити під гаслом «Ми пам'ятаємо! Ми сильні». Офіційним гаслом міжнародної акції стали слова «Україна пам'ятає - світ визнає!» [34].

«Пам'ять про Голодомор єднає українців у нашій державі та в інших країнах, де вони живуть. Вона стала важливим елементом національної ідентичності. Ця пам'ять важлива також як застереження, що може статися із народом, який не зумів захистити своєї свободи. Ми не забули жахи 1932-1933 і готові нині захищати свою незалежність зі зброєю в руках. Тому гасло цьогорічної інформаційної кампанії, присвяченої 85-тим роковинам Голодомору: «Ми пам'ятаємо! Ми сильні!», а серед її візуальних образів - український солдат на тлі Меморіалу пам'яті жертв геноциду та свіча-куля», - зазначив В. В'ятрович [34].

Акція «Запали свічку пам'яті», розпочалася 1 вересня у Києві та протягом 85-ти днів відбулася у 85-ти куточках світу. Зокрема в таких країнах, як Канада, США, Чехія, Японія, Італія, Туреччина, Угорщина, Китай, Австралія, Швейцарія, Ватикані та ін. [75].

Заходи із вшанування пам'яті, приурочені до цієї акції відбувалися у приміщеннях українських посольств та консульств, у знакових місцях, що пов'язані з Україною. Учасники запалювали символічну свічку пам'яті та щодня зачитували імена дітей, які у 1933-му не змогли прийти до школи і сісти за парти.

Перебіг акції висвітлювався на веб-сторінці «85-ті роковини Голодомору», розробленій Українським інститутом національної пам'яті.

Світовий Конгрес Українців виступав головним ініціатором цієї акції. Її підтримали Міністерство закордонних справ України, Український інститут національної пам'яті та Національний музей «Меморіал жертв Голодомору».

Також був проведений Міжнародний форум під назвою «Україна пам'ятає, світ визнає!», метою якого було об'єднання зусиль міжнародної спільноти задля загального визнання подій 1932 – 1933 років актом геноциду;

задля унеможливлення повторення таких трагедій у майбутньому потрібно було засудити злочини тоталітарного більшовицького режиму; також однією з цілей було переосмислення наслідків геноциду та інформування міжнародної спільноти про значення даного злочину для України та світу. Зокрема, на форумі була розглянута проблема відтворення та збереження нащадками національної та родинної пам'яті про події Голодомору 1932 – 1933 років [75].

На симпозіум виносились такі питання: розширення уже існуючої джерельної бази, перспективи досліджень даної проблематики та їх теперішні підсумки, культурологічний аспект Голодомору, класифікація Голодомору як геноциду українського народу, та багато інших. Доповідали 32 українських та 20 іноземних дослідників даної теми, а заслухували їх викладачі, студенти, історики, вчителі, активісти.

Досить цікавою спецподією у рамках форуму стала творча зустріч із кіномитцями (Річардом Бачинським-Гувером, автором сценарію фільму «Гіркі жнива», Ігорем Ігнатовичем, продюсером цього фільму, Олесем Янчуком, режисером фільму «Голод 33», Єгором Олесовим, продюсером фільму «Гарет Джонс», Сергієм Буковським, режисером документального фільму «Живі»).

Окрім цього цікавими подіями були виставки книг про Голодомор, виставка дитячих малюнків під назвою «Голодомор 1932–1933 рр. - геноцид Українського народу: пам'ять в ім'я майбутнього» та презентація виставок, підготованих УІНП «Голодомор 1932–1933. Геноцид голодом», «Спротив геноциду», «Люди правди» [75].

Президент України Петро Порошенко 24 листопада також приєднався до Міжнародного форуму до 85-тих роковин Голодомору 1932 – 1933 років.

Загальнонаціональна хвилина мовчання та запалення символічних свічок пам'яті біля меморіалів жертвам Голодомору та на підвіконнях власних домівок завершили Міжнародний форум «Україна пам'ятає, світ визнає» [75].

Таким чином, науковці Українського інституту національної пам'яті вважають, що навіть на сучасному етапі ми не маємо адекватної історичної

концепції, яка була би прийнятною та зрозумілою для переважної більшості громадян та змогла би консолідувати народ України у єдину націю.

Численні публікації та наукові дослідження, що висвітлюють сучасні розробки у галузі формування та коригування історичної пам'яті в Україні в період незалежності, так чи інакше перебувають під сильним впливом політичної еліти та досить часто виступають у ролі інструментів ідеологічного впливу на суспільство, обслуговують інтереси різних політичних партій та сил, включаються до механізмів побудови різноманітних політичних тактик, стратегій і розрахунків.

У даному контексті абсолютно абсурдними видаються спроби корекції історичної пам'яті з допомогою застосування до неї стереотипів минулого, що тягнуться ще з радянських часів, від тягара яких ще досі не змогло звільнитися сучасне українське суспільство. Історична пам'ять України продовжує і далі нести на собі помітний відбиток радянської меморіальної спадщини, яку вже давно варто було б залишити в минулому.

Співробітники Українського інституту національної пам'яті доклали значних зусиль для того, щоб вчасно звернути увагу політичних сил та органів влади України на формування державної політики національної пам'яті, яка у даний період української державності виступає однією з найважливіших складових консолідаційних та самоідентифікаційних процесів сучасного українського політичного суспільства. Історичну політику можна назвати стрижнем, навколо якого формується українська політична нація.

Таким чином, головною метою діяльності УІНП у сфері вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років є переосмислення та усвідомлення об'єктивних наслідків геноциду для України і світу, створення нових проектів заходів задля збереження історичної та родинної пам'яті нащадками жертв Голодомору та об'єднання зусиль української спільноти задля подолання культурної та психологічної травми Голодомору.

3.2 Травматичний досвід українського народу, або як у колективній пам'яті українців відображаються події 1932 – 1933 років

Визначити як Голодомор вплинув на поведінку та психіку українців вже після самої трагедії ми можемо лише гіпотетично, беручи за основу уже існуючі психологічні та історичні дослідження схожих за змістом масштабних колективних травм, в першу чергу, Голокосту. Наявних українських досліджень про політико-психологічні наслідки Голодомору явно недостатньо. Висновки подібних досліджень загалом співпадають із заключеннями психологів про наслідки глибокої психологічної травми.

Колективна травма формується у першу чергу в пам'яті та уяві кожної жертви, на певних етапах свого формування і розвитку вона ніяк не може проявлятися усвідомлено і раціонально, у цьому і полягає її особливість. Небажання згадувати про трагедію, відмова від визнання, колективне витіснення з пам'яті травматичних подій або ж фанатичне зациклення на своїй травмованості – це і є головні прояви симптомів колективної травми.

Уже наявне розуміння психологічних аспектів колективної травми допоможе нам відтворити загальну картину перебіг колективної травми українського суспільства від Голодомору.

Люди, які пережили Голодомор, не могли так просто витіснити його зі своєї пам'яті. Пройшов деякий час, вони змогли подолати фізіологічні наслідки, відновили свою нормальну вагу, відкинули частину емоційних страхів. Хоч і не у повній мірі, але постраждалі від Голодомору зуміли відновити попередній психологічний стан, головним чином, завдяки основним механізмам психологічного захисту, таким як пригнічення, відчуження та заміщення всього того, що могло загрожувати новій повсякденній та безпечній реальності, що прийшла на зміну жахам Голодомору. Травматичні спогади почали пристосовуватись до повсякденної реальності життя, так як вони ніколи не змогли б безперешкодно злитися з попереднім досвідом та нормальним

життям по завершенню трагедії. Такі негативні спогади почали все глибше осідати на периферії свідомості.

У часи Голодомору люди швидко зважувалися на абсурдні, аморальні та недостойні вчинки, яких вони ніколи не скоїли б за нормальних умов життя. Надзвичайно зросла кількість доносів на сусідів та крадіжок, мародерства і самогубства стали звичайним явищем, дітей виганяли з дому в надії, що вони самостійно знайдуть якусь їжу для себе, або ж просто щоб не бачити їх страждань від голодної смерті. З'явилась жахлива професія – збирач трупів, яка оплачувалась 500 грамами хліба у день. Від безвиході селяни почали вживати в їжу лелек і чапель, яких до цього вважали хранителями благополуччя в оселі та завжди поважали і оберігали. Окрім цього до їх раціону додалися горобці, жаби, ховрахи, кора дерев, та рослини, яких до цього ніколи не вживали у їжу [55].

До вкорінення цих жахів у свідомості сприяла політика замовчування Голодомору з боку ЗМІ та офіційної влади. Таким чином, влада ніби дозволяла та навіть заохочувала забуття, що і розуміли очевидці подій 1932 – 1933 років. Нове реальне повсякдення ніби підштовхувало до забуття трагедії, витісняло її з пам'яті. Нові впливові соціальні групи, що сформувались після 1953 року були зацікавлені в тому, щоб все забути. На досить поважних людей перетворюються бригадири, комбайнери, механізатори, завідувачі клубів, які так чи інакше завдячували своєму хорошому статусу катастрофічній кризі 1932–1933 рр. [56].

Нашадки очевидців Голодомору переважну більшість свого життя прожили в Радянському Союзі в умовах загальної амнезії щодо подій Голодомору. Їхні батьки відчайдушно прагнули забути і таки забули, а вони нічого і не могли знати про геноцид, адже ця інформація довгий час була заборонена. Батьки не хотіли ділитися болісними спогадами зі своїми дітьми, аби не транслювати на них свою психологічну травму; також вони боялися можливих неприємностей з боку радянської влади, яка не терпіла порушення встановлених заборон. Спогади про часи Голодомору в умовах Радянської

України були непогрібними і зайвими, їх існування суперечило уже сформованій повсякденній радянській реальності.

Але наступне покоління, що не було очевидцем самої травматичної події, хоча значно менше ніж їхні батьки, але все ж потрапило під хвилю травматичності. Можна виділити кілька шляхів передачі травматичного досвіду між поколіннями. По-перше, діти підсвідомо сприймають батьківські бажання, поведінку, неприборкані страхи та починають мислити відповідно до того, що вони спостерігають у родині. Батьки ненавмисно, знову ж таки на підсвідомому рівні, передають дітям нездатність опиратися насиллю, відчуття ганебності та безпомічності, депресивні настрої, усвідомлення власної немічності, комплекс жертви. По-друге, травматичний досвід батьків впливає на їх виховний процес, формує химерний комплекс різноманітних заборон, табу та правил [77].

Уявлення про події Голодомору були створені нащадками найбільш травмованого покоління 1930–1940-х років з багатьох причин, наприклад через необхідність створення української національної ідентичності та консолідації нації, через мотиви політичної боротьби, та врешті решт через почуття морального обов'язку. Але разом із відновленою пам'яттю повернулася з небуття невідома донині культурна травма Голодомору. Власне, саме з моменту прояву культурно-психологічної травми, існування якої суспільство вже почало сприймати свідомо, можна ввести мову про значення та наслідки травми.

Культурна та колективна травми – це дотичні поняття, але вони мають певні відмінності. Культурна травма має бути доступна вивченню, тобто травматичний досвід, для того щоб стати спільним народним надбанням має бути правильно репрезентований та адаптований засобами масової інформації. Колективна травма навіть після довготривалого замовчування продовжуватиме існувати у суспільстві, передаючись від покоління до покоління шляхом безпосереднього спілкування, вона не потребує гучного обговорення та

популяризації для того, щоб існувати далі. Її коріння знаходиться у глибинах людської свідомості, суспільство нестиме її у собі підсвідомо [55].

Культурна травма Голодомору досить органічно виглядала на фоні політичної обстановки періоду американсько-радянської холодної війни. Знаковими подіями у процесі її формування були: відзначення 50-ї річниці роковин Голодомору, створення Комісії Конгресу США для вивчення голоду на території України та публікація результатів її досліджень, випуск у Торонто фільму «Жнива розпачу» у 1983 році, публікація результатів діяльності Міжнародної комісії юристів із розслідування голоду в Україні [80].

З початку 90-х років Україна стала незалежною, політична обстановка кардинально змінилася, було знято багатолітнє табу на обговорення та вивчення голоду 1932 – 1933 років, з'явилися перші історичні розвідки, оприлюднились згадки про ті події, дослідники зацікавились свідченнями очевидців тих подій. Визнання Голодомору геноцидом прискорило процес вивільнення жалю до його жертв, до їхніх долі почали відноситись із співчуттям, про тогочасні жахи заговорили в повний голос. Незважаючи на біль та сором, вцілілі жертви погодились поділитись своїми спогадами з громадськістю, викласти власне бачення трагедії, та навіть висунути звинувачення, а такого права вони не мали досить довго. Пройшов певний час і культурна травма Голодомору влилася до політичного, суспільного та культурного життя незалежної України, стала об'єктом жвавого обговорення.

Уважно переглядаючи народні оповіді про Голодомор, варто виділити декілька окремих образів, а саме: смерть, голод і страх. Ці універсальні концепти утворились внаслідок внутрішніх емоційних та психологічних процесів і почуттів, породжених пережитою трагедією. Варто зосередити увагу на спільних особливостях даних універсалій.

Антропоморфізація образів голоду, смерті і страху в усних народних розповідях про події Голодомору 1932-1933 років є розповсюдженим способом їхнього зображення. В оповіданнях ці образні універсалії можуть виконувати різні дії, які притаманні живим істотам, а саме «ходити», «косити»,

«оселятись», «вселятись», «змушувати страждати», «супроводжувати», «знищувати» і так далі. Наприклад: «Голод косив людей, вмирили цілі сім'ї», «Тяжко пригадувати роки мого дитинства, коли ходив в обнімку зі смертю» [49].

Формування саме таких образів у фольклорі про часи Голодомору є досить обґрунтованим, адже спирається на негативні емоції та психологічні травми від пережитих жахів.

У народних усних оповідях про Голодомор мученицька смерть, загибель, вбивство, душоубство і сам процес болісного вмирання та страждання обов'язково фігурують у кожному спогаді оповідача: «Людей дуже багато впало. Попроїдали одержу і все, що було. Люди вмирили. Отак іде, їсти хоче, падає і вмирає». Ось уривок зі спогаду іншого очевидця: «Десь там після Різдва, вже морози оті саме страшні, ото тоді масово помиралі люди. Гинули, просто гинули. То було дуже страшно. Які були люди ті голодні, опухлі» [77].

Завжди існувало таке уявлення, що певні символічні знаки та образи можуть бути провісниками і попереджують людей про будь-яке лихо, будь то природня катастрофа, така як повінь, ураган чи засуха, або інші біди, наприклад епідемія, війна чи масова загибель людей з будь-яких інших причин. До таких пророчих знаків відносяться природні аномалії, появи великих зграй чорних птахів, віщі сні та взагалі будь-які неординарні речі, що виходили за межі загальноприйнятих норм. Тому в усних розповідях про події 1932-1933 років інколи трапляються описи пророцтв щодо наближення біди: «Весною 1932 року моя мати якось побачила на заході сонця на небі, коли сонця вже не було видно: по обох боках від сонця вгору простягалися два довгі чорні стовпи чи дороги. Мати позвала й мене. Потім вона про це розказувала в сім'ї, сусідам, то старі люди говорили, що це недобре, що буде якийсь помірок» [49].

Якщо говорити про формування метафоричного образу «смерті» у наративах про Голодомор, то неможливо оминати одну із найголовніших складових даного образу - «чорного ворона». Саме так у народі нарекли автомобіль, який у невідомому напрямку забирав арештованих: «За цей вірш

дядька Сергія як забрав «чорний ворон», то й дотепер ні чутки, ні звістки». Даний образ несе у собі потужне символічне навантаження, так як у селян існувало повір'я що усі чорні птахи, сороки, а особливо ворони (гайворони, круки та галки) є так званими «нечистими» птахами і уособлюють зло. Вони виступали негативними образами, що притягують смерть та лихо, і пов'язані зі світом мертвих [49]. Міфологічна семантика чорних птахів глибоко укорінилась у свідомості селян і впливала на інтерпретування деяких суспільних реалій, надавала дещо спотвореного значення певним образам, що ілюструє надзвичайну стійкість побутування народних уявлень на сучасному етапі.

Поховальні традиції теж були дещо змінені, чи краще сказати спотворені Голодомором. Свідки тих подій пригадують, що коли голод ще не дуже сильно лютував і селяни не були занадто виснажені тривалим голодуванням, померлих родичів і близьких людей ховали коло хати: «Хто вмер, того зразу біля хати і ховали в садочку. Викопали яму і двоє хлопчиків і поховали». Згодом, на піку голодування, люди вже не мали змоги поховати померлих за традиціями, проявивши до них хоч якусь повагу. Покійників, напівмертвих чи навіть ще живих, але просто ослаблених людей забиравала підвода коней, цим процесом керувало кілька осіб, які у якості плати за таку роботу могли розраховувати на шматок хліба. Багато очевидців у своїх розповідях підтверджують існування у той час такої жахливої професії як збирач трупів: «...ще живе, тріпається ногами, а вже везуть його на кладбище, яма велика, братська могила і туди вкидали. Два чоловіки були такі, що копали яму. Їм по кілу хліба давала за те сільрада». До таких односельців населення відносились із відразою та осудом, і в той же час страшенно їх боялось: «Як тепер бачу: кожен день їздить по дворах спеціальний чоловік кіньми, підбирає «дохлих» людей. Увійде, було, в хату: є неживі, а то й живі, готові, але ще дихають. Так він, як той кат, живих людей тягнув на віз і до ями...» [49].

Також у розповідях свідків тих подій можна знайти спогади про дивом збережені життя тих людей, яким вдалося з допомогою родичів та близьких

людей врятуватись із спільних могил і вижити: «Померлих забирав возій з повозкою і конем. Забирав померлих, а то й живих ще. Відвозив і кидав на кладовищі у велику яму. Був випадок, коли одна тітка дістала з ями свого напівпомерлого племінника і виходила його, зберегла хлопцю життя» [55].

Отже, вище наведені свідчення очевидців доводять те, що концепт «смерті» можна знайти у кожній розповіді про часи Великого голоду, адже усі без винятку спогади просочені страхом смерті, як власної так і близьких людей. У деяких випадках смерть сприймається навіть позитивно, як шлях звільнення, спосіб припинення мук і швидкого позбавлення від страждань.

У фольклорі про Голодомор окрім концепту «смерті» велику роль у емоціональному плані відіграє концепт «страху», так як він є однією із основних, найбільш значущих емоцій людини і притаманний абсолютно кожній живій істоті. У світовому фольклорі страх посідає особливе місце, адже прояв цієї емоції прослідковується у багатьох обрядах і текстах традиційної культури. Люди могли боятися усього того, що вони не були здатні досягнути розумом, тобто їх лякало усе незрозуміле, те, що не піддається поясненню, наприклад боялися смерті, хвороб, природних катастроф і незрозумілих явищ природи, так як вони вважалися проявом гніву вищих сил.

У розповідях про Голодомор така емоція як страх має декілька рівнів інтенсивності в емоційному плані. Перший рівень страху прослідковується на самому початку розповідей очевидців і виявляється у згадуванні самого почуття переляку. Другий рівень емоційного навантаження у спогадах проявляється у вигляді почуття небезпеки, джерелом якої були реально існуючі особи, так звані, негативні персонажі, а також через домінуючий у спогадах страх голодної смерті.: «Нічого мене так не лякала, як голодовка. Ні війна, ні хвороба, я вже вік прожила і знаю все: голод – це саме страшне. Їли все, що до рук попало. А смерть, яка страшна від голоду.» [77].

Отже, концепт «страху» є своєрідним шляхом до подолання наслідків психологічної травми від голоду, яку отримала українська нація, через обговорення та пригадування проблеми, адже замовчування лише поглиблює

травму. Окрім цього, страх, яким пронизані спогади очевидців як найкраще передає похмуру і жахаючу атмосферу тих часів та ілюструє важкий емоційний стан тих, хто постраждав внаслідок голодування.

Найголовніше місце серед усіх без винятку спогадів очевидців тих часів посідає концепт «голоду».

Влагалі, в українському фольклорі тема голоду пов'язана не лише з колективізацією та її жахливими наслідками у період 1932 – 1933 років.

Як підкреслив вітчизняний науковець Р. Кирчів, багато хто з дослідників і збирачів народного фольклору відмічають, що образи голоду у народній творчості виринають кожного разу, коли населення зіштовхується із черговим неврожаєм, якимись природними катаклізмами, суспільними лихами, епідеміями і поширеннями тяжких хвороб. Легенди та оповідання на тему голоду швидко поширювалися серед населення, поєднувалися із уже існуючими у народній пам'яті розповідями про схожі трагедії, та разом формували нові, модифіковані сюжети на цю тему. Сам голод, та його передвісників (неврожай, посуха) у першу чергу люди розуміли як покарання від вищих сил за скоєні гріхи або попередження про наближення Страшного суду чи кінця світу [73].

У прозі про Голодомор 1932-1933 років трактування цих жахливих подій як кари Божої має у собі не лише духовну, але й політичну складову. В українських містах та селах у радянські часи здійснювалось гоніння на церкву, духовність населення висміювали та намагалися викоринити із традиційної системи культурних цінностей українців, а церкви грабували та руйнували. Голодом Бог карав тих, хто зламався під натиском політичного режиму та відрікся від віри. Підтвердженням такої точки зору можна знайти у свідченнях очевидців: «Старі люди того часу говорили: Бог карає, бо стали глумитися над Богом, хрести з церков скидати, божі храми оскверняти, порозвалювали їх, діти ростуть не хрещені. От Господь-Бог і карає усіх мором» [49].

Окрім того, образний концепт «голоду» в уяві народу також демонструється як дещо цілком реальне та пояснюване, як штучно створене

масове винищення українського селянства: «Іскусственный голодомор зробили, та й усе», «Голодовка була зроблена штучно тодішніми політиками» [89].

Голод, так само, як страх і смерть, є антропоморфізованою категорією. У спогадах очевидців голод «ходить» («Бо вже голод зайшов далеко»), «жорстоко ставиться» («Голод жорстоко обійшовся з нашою сім'єю»), руйнує етичні норми і традиційні устої («Голод нищив совість, пошану до предків і їхніх могил»), «морить» («Голод морив людей»), «примушує» робити жахливі вчинки («Голод примушував робити страшні речі»). У народній уяві голод перетворився на живу істоту, на кшталт чудовиська, яке могло керувати думками та поведінкою людей. Завдяки такій владі над людською свідомістю жертви ніби возвеличували голод та навіть вважали його вчителем у виживанні: «Ніхто би не пішов за цими рибинками та кукурудзою, які так властями охоронялися, якби не цар-голод...», «Отак люди рятувалися. Голод – страшний учитель...» [77].

У доповненні образів «голоду», «страху» і «смерті» важливе значення має чорний колір, який бере участь у словесному оформленні образу, до, прикладу – «чорний ворон» як зловісний автомобіль, що везе людей на гибель та підсилює трагічність моменту наближення смерті [49]. Отже, чорний колір у наративах про голод виконує не лише естетичну, а й прагматичну функцію, символізуючи темні похмурі часи, траур, відчай, голод і смерть.

Справжня трагедія тих, хто пережив Голодомор полягає не лише у бажанні стерти спогади про ті страшні часи на підсвідомому рівні задля полегшення власного життя, а також у цілком свідомому розумінні, що так буде краще для себе і родини. Таким чином, природній спосіб захисту власної психіки поєднався із зовнішніми, цілком раціональними причинами позбутися пам'яті про 1932 – 1933 роки. При таких умовах самостійно повернути із забуття спогади про Голодомор постраждали від нього люди вже не могли і не мали ніякого особистого бажання. Страх і сором охороняли їх від небажаних спогадів [73].

Отже, у наш час проблема пам'яті про Голодомор включена до публічного обговорення країни та пробуджує почуття й емоції у всіх прошарках суспільства. Голодомор є невід'ємною частиною історичної пам'яті та української ідентичності. Твердження щодо комплексу жертви внаслідок Голодомору є помилковими, адже не стільки народ вибирає собі об'єкти вшанування, як сама історія робить це за них. Як говорив Джеймс Мейс, - «це не я вибрав Голодомор, а ваші мертві вибрали мене» [64]. Відвернувшись від цього можна загубити частину своєї сутності та як жертви і свідки Голодомору сховати емоції у глибинах підсвідомості й далі нести їхній тягар. Вшанувавши пам'ять жертв щиро і без політизації ми могли б допомогти тим, хто пережив трагедію голоду звільнитись від свого тягаря.

3.3 Політика пам'яті в сучасній Україні у 1991 – 2018 рр.

Слід зазначити, що історична політика в Україні має свої специфічні риси і особливості, оскільки українці знаходяться на етапі творення громадянської нації. Окрім того, є наявною етнічна, мовна, конфесійна й інша різноманітність українського населення. Проблемні моменти стосуються існуючого регіоналізму, національної економіки, національної свідомості (ідентичності), цінностей українців, національної ідеї тощо.

Загалом, як показали реалії, в 1990-і рр. у політиків не було часу для активного втручання в сферу історії. Політичні діячі ще тільки усвідомлювали всі можливості історичної політики.

Суспільство почне нормально функціонувати, якщо його біль буде відкрито обговорена і універсально визнана. Можна виділити такі основні етапи історичної політики в Україні: 1) 1991–2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті в напрямку націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, «місць пам'яті», спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) з початку 2010 р.: поєднання національно-патріотичної версії

української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого [82].

Поляризація українського суспільства має наслідком неоднозначність і суперечність політики пам'яті. Політика як В. Ющенко, так і В. Януковича вписується в загальну тенденцію політизації історичного дискурсу, характерного для країн Східної Європи. Специфіка українського варіанту історичної політики демонструє складне переплетіння питань ідентичності, колективної пам'яті і дефіциту легітимності пострадянської держави. Історична політика стає інструментом будівництва держави: вона забезпечує їй внутрішню і зовнішню легітимність й мобілізує суспільство.

Перший президент України Л. Кравчук легко маневрував між ідентичностями Західної і Східної України. Особливістю історичної політики Л. Кучми було те, що він популяризував таке бачення української історії, у якому містилися козацькі, радянські і націоналістичні сюжети. Очевидно, він намагався поєднати різні пам'яті українців, відмінне ставлення їх до історичних подій та особистостей [83].

Варто згадати про Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, який мав відзначатись кожною четверту суботу листопада [27]. У травні 2003 р. Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду в офіційному зверненні до народу України. У даному зверненні зазначалось, що «кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має особливе принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини – правом на життя» [20].

У 2003 році Генеральна Асамблея ООН оприлюднила заяву, у якій визнавала події 1932–1933 років «національною трагедією українського

народу». Після цієї заяви 11 урядів країн світу офіційно визнали існування злочину сталінського радянського режиму проти українського народу у 1932–1933 роках [26].

Таким чином ми визначили, що історична політика до 2005 р. реалізовувалась послідовно, але для неї були характерні амбівалентність, аморфність та кон'юнктурний характер; вона була частиною загальної стратегії досягнення компромісів задля примирення суспільної думки між послідовниками державницького і пострадянського наративів та уникнення конфліктів між ними. Політичні лідери країни у більшій мірі намагалися пристосовувати історичну політику до актуальних потреб суспільства, аніж формувати відповідну історичну свідомість громадян. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр., спостерігалось часткове калькування традицій радянського періоду, що виявлялось під час формування святкового календаря, проведення комеморацій, відзначення ювілейних дат. Такий розклад речей дозволяв у певній мірі зберігати громадський спокій, але збереження радянських традицій не могло розв'язати існуючих проблемних питань, а гострі проблеми історичної тематики просто переводились у латентний стан [32].

Якщо говорити про історичну політику в Україні у 2005–2010 рр., то варто зазначити, що в даний період значно активізувалась державна історична політика, пов'язана з президентом В. Ющенком і його оточенням. З того часу активною стала інтенсифікація використання історії в політичних цілях, а поняття «історична політика» отримало поширення. Особлива увага, як показали реалії, зверталась на героїзм (діяльність УПА) і страждання українського народу (голодомор – як геноцид). Дана політика використовувалася й в політичних цілях, зокрема голодомор 1932–1933 рр., події Другої світової війни, репресії 1930–1950-х рр., комуністичне минуле загалом. Особливе місце зайняв термін «геноцид» [83].

Можна однозначно стверджувати, що найбільш активною частиною історичної політики за часів президентства В. Ющенка стала кампанія за визнання факту геноциду проти українського народу у 1932–1933 роках.

Основними елементами даної політики були: 1) юридична легітимація Голодомору як геноциду на законодавчому рівні; 2) кампанія визнання голоду 1932–1933 рр. на міжнародній арені; 3) створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору; 4) заохочення публікацій наукових досліджень з тематики голоду 1932–1933 р.; 5) створення Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» та ін. [83].

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [11], у якому Голодомор офіційно визнавався геноцидом українського народу. Публічне заперечення голодомору визнавалося протиправним і визначалось як наруга над пам'яттю мільйонів жертв голодомору та приниження гідності українського народу. Відповідний законопроект вніс у Раду В. Ющенко. Станом на 2011 рік 23 країни офіційно визнали Голодомор геноцидом українського народу. 2008 рік був офіційно оголошений Кабінетом Міністрів як «Рік пам'яті жертв Голодомору», а у листопаді цього ж року в Києві встановили монумент висотою 32 метри - велику «Свічу Пам'яті». З'явилося місце увічнення пам'яті жертв. Україна почала широкомасштабну кампанію «Україна пам'ятає, світ визнає». В. Ющенко пропонував ввести відповідальність за «неправильні» висловлювання про Голодомор. Було видано і перевидано збірники архівних документів і матеріалів про голодомор 1932–1933 рр., цілий ряд наукових монографій і брошур. У школах проводилися уроки пам'яті жертв голодомору. В окремих рубриках газет і журналів, циклах радіо- і телепередач було широко висвітлено тему голодомору [41].

Вищезазначені дії були гарною спробою організувати культурну пам'ять українців. Успіх тодішніх заходів пов'язаний як з певною моделлю організації культурної пам'яті і напрямом історичної політики, так і з потребами багатьох українців до вираження своїх поглядів і позицій.

Голодомор став одним з центральних компонентів української ідентичності. Якщо в 2003 р. тільки 40% українців вважали Голодомор

геноцидом, то в 2007 р. – вже 63% (у тому числі 79% – у західних регіонах, 71% – центральних, 53% – південних і 33% – східних) [9].

У своєму щорічному Посланні до Верховної Ради України, В. Ющенко відзначив те, що в історичній перспективі в країні відновлюється єдина українська політична нація. «Особливий наголос роблю на проведенні міжнародних меморіальних акцій, присвячених Голодомору 1932–33 років. Вірю, що Верховна Рада України схвалить закон про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору і Голокосту. Таке рішення поставить крапку в будь-яких спробах глумитися над пам'яттю жертв геноцидів [94].

Втім, в липні 2008 р. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла рішення, яке засуджувало Голодомор 1932–1933 рр., але утрималась від визнання його актом геноциду. В ООН проект рішення щодо голодомору як геноциду був заблокований Росією. Дебати відносно визнання голодомору геноцидом призвели до двостороннього конфлікту між Києвом і Москвою. Президент Росії Д. Медведєв відмовився від церемонії пам'яті 75-ї річниці трагедії. На його думку, голод 1932–1933 рр. у Радянському Союзі не був спрямований на знищення якоїсь окремої нації і став наслідком засухи і насильницької колективізації і розкуркулення, що проводилися стосовно всієї країни, а не тільки України [82].

Наступною складовою історичної політики В. Ющенка стала діяльність Українського інституту національної пам'яті, який було утворено постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом (у 2008 р. спеціальний статус було знято) [76]. Основними напрямками діяльності стали заходи з вшанування пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби, науково-дослідницька робота і освітянська діяльність, пов'язана з проблемами національної пам'яті українського народу. Окрім цього, це й здійснення наукових досліджень державотворчих традицій українського народу. Деякий час УІНП координував роботу державних установ

по створенню Книги пам'яті голодомору. Згідно постанови уряду від 31 січня 2011 р. УІНП перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України. Гранична чисельність його працівників – 70 осіб. На відміну від польського, УІНП не отримав вагомого статусу і відповідного фінансування [21].

Загалом, в 2006–2010 рр. в ході гострого політичного протистояння між президентом, з одного боку, і Партією регіонів, з іншого, питання історичної політики були надзвичайно актуальні. Сторони використовували спірні питання історії для політичної і моральної дискредитації опонентів, а дискусії з питань перегляду історії напряду були пов'язані з боротьбою за владу.

Під час президентської кампанії 2010 р. до питань історичного минулого звертались всі основні кандидати. Після приходу до влади президента В. Януковича відбулася орієнтація на виборців зі Сходу і Півдня, на їх бачення національної історії.

Однак, загалом, В. Янукович намагається уникати ідеологічно гострих тем й закликає до плюралізму думок, а також до делікатності і поступовості у вирішенні дражливих історичних питань. У своєму щорічному посланні до Верховної Ради, він зазначив про формування української загальнонаціональної ідентичності. На його думку, консолідація нації є запорукою стабільності будь-якої держави, а Україна характеризується поляризованим історичним минулим, різним баченням майбутнього [36].

Виступаючи на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи у Страсбургу, В. Янукович виступив із заявою, у якій зазначив, що визнання Голодомору як геноциду проти одного конкретного народу є несправедливим і неправильним. Як висловився колишній президент, це була спільна трагедія держав, що входили до складу СРСР. В. Янукович заявив, що голод був не лише в Україні, але й в Росії, Білорусі, Казахстані, чим зірвав оплески російської делегації [30].

Відмова від голодомору як геноциду не означала відхід від ідеологеми в сфері історичної політики пам'яті, проводились комеморативні практики і офіційні церемонії біля меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Саме

слово «голодомор» увійшло в мову офіційних документів, законодавчих актів і міжнародних відносин.

В 2010 р. змінилась ситуація в українсько-російських відносинах. В. Янукович і його команда намагались зняти найбільш дражливі історичні питання між країнами. 17–18 травня 2010 р. президент Росії Д. Медведєв здійснив офіційний візит до Києва, де, крім іншого, відвідав Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні, той, який відмовився відвідати за президентства В. Ющенка [36]. Таким чином, В. Янукович повернувся до амбівалентної політики історії, яка була в часи Л. Кучми (поєднання етносимволізму з радянсько ностальгічними елементами).

Виступаючи на міжнародному форумі «Україна пам'ятає – світ визнає!» 24 листопада 2018 року в Києві, колишній президент України Петро Порошенко зауважив, що вже близько 30 країн визнали Голодомор геноцидом українського народу. Також він висловився про те, що був би дуже радий, якщо Україна отримала б широку міжнародну підтримку у сфері просування підготовленого нею проекту декларації ООН до 85-х роковин Голодомору.

П. Порошенко був дуже вдячний за це іноземним партнерам, «які допомогли у відновленні історичної правди», але зауважив, що усе зроблене є лише половиною усього задуму. Президент закликав міжнародних партнерів підтримати проект та приєднатися до співавторів декларації. Також, за словами президента, Україна розраховує на широку міжнародну підтримку проекту декларації ООН до 85-х роковин Голодомору, підготовленого нею [75].

Тогочасний прем'єр-міністр України Володимир Гройсман 3 квітня 2018 року спільно з членами Уряду заклав капсулу будівництва II черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». Рішення про початок будівництва було приурочене до відзначення 85-х роковин страшної трагедії та схвалене урядом. Першу меморіальну частину Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», що складається з Зали пам'яті та меморіального простору у парковій зоні було відкрито у 2008 році у Києві.

Прем'єр-міністр зазначив, що будівництво нової частини Музею - це масштабний проект, до якого включені формування великої експозиції, продовження активних дослідницьких робіт та спорудження нового комплексу. Глава Уряду також підкреслив необхідність вшанування пам'яті дослідників Голодомору, передусім американського вченого Джеймса Мейса та підтримав ідею створення кінострічки, присвяченої темі Голодомору. Також було утворено Міжнародний благодійний фонд розвитку Меморіалу жертв Голодомору, головним завданням якого був збір коштів для будівництва музею і створення нової експозиції.

Як повідомляв Укрінформ, проект другої черги музею «Меморіал жертв Голодомору» було презентовано у грудні 2018 року. Експозицію планується створити як оповідь, що відображатиме перебіг Голодомору, його механізм, причини та передумови, а також вплив цієї трагедії на українську націю, її наслідки для історії України та усього світу.

У музеї планується створити окремий виставковий зал для тимчасових тематичних виставок, конференц- та кінозали на 300 місць, приміщення для освітніх проектів, архівний центр, де буде розміщено Інститут дослідження Голодомору та бібліотеку з даної тематики. За попереднім задумом архітекторів, друга черга нового комплексу буде ніби «захована» у Дніпровський схил, який для цього має бути відповідно укріплений. Це не порушить ландшафту і збереже основну ідею музею - як свічки пам'яті. Проект було погоджено ЮНЕСКО [75].

Узагальнивши усе вищесказане, можна стверджувати, що історична пам'ять впродовж 1994–2004 рр. була засобом впливу. Характерними рисами історичної пам'яті як об'єкта політичного впливу в період 2005 – поч. 2010 рр. стало застосування до сюжетів національної історії європейських механізмів формування пам'яті та принципів меморіальної культури: формування народної єдності навколо спільної трагедії Голодомору 1932 - 1933 років. Упродовж 2010–2013 рр. історична пам'ять була об'єктом впливу влади і мала такі особливості: демонстративне перешкоджання утвердженню національної

моделі пам'яті, що впроваджувалася впродовж 2005 – поч. 2010 рр., як такої, що «не відповідала історичній правді»; відмова від принципів європейської моделі формування пам'яті на користь калькування меморіальних ініціатив російського зразка. З 2014 р. історична пам'ять стала об'єктом впливу з боку держави та громадянського суспільства, метою якого є формування національної пам'яті, що ґрунтується на ідеї самобутності української державності, спадковості національних військових традицій, соборності українських земель.

ВИСНОВКИ

Історична пам'ять є основою для національної пам'яті народу, його консолідації та ідентифікації. Для протидії негативним зовнішнім та внутрішнім впливам на розвиток та передачу історичної пам'яті дана проблематика повинна стати головною у всіх сферах діяльності державних та недержавних суб'єктів в Україні. Актуальною для української нації стає проблема формування потужної національної ідеї, яка б змогла стати основою для об'єднання українського народу.

Політика пам'яті – це цілеспрямована комплексна діяльність органів державної влади, направлена на управління народною пам'яттю через актуалізацію, реконструкцію, побудову цілісної моделі пам'яті чи її окремих складових задля формування та корегування станів суспільної свідомості; сукупність форм та механізмів взаємодії суб'єктів політичного процесу, спрямованих на формування колективної пам'яті. Завдання, що втілюються за допомогою політики пам'яті, можуть бути складниками: політичного

менеджменту, спрямованого на соціальні (загальнозначущі) пріоритети; політичного маркетингу, тобто здобуття й утримання влади (приватні інтереси). Політика пам'яті залежить в тому числі й від міжнародних інтересів країни та зовнішніх впливів. Вибір зовнішньополітичного курсу України постає, в тому числі, і як вибір між цивілізаційно відмінними зразками запровадження політики пам'яті, між альтернативами: Європа – Росія. Спільною рисою історичної пам'яті в цих двох прикладах є її застосування як інструменту для побудови власної цивілізаційної ідеї в межах Європейського Союзу чи «руського мира» відповідно. Відмінність полягає у використанні пам'яті як ресурсу для пом'якшення суспільних конфліктів у випадку Європи, або засобу провокацій військової агресії та встановлення єдиної ідеології як у Росії. Тому впровадження в Україні політики пам'яті саме на європейських принципах сприяє довгостроковій перспективі європейської інтеграції. У процесі здійснення політики пам'яті в Україні історична пам'ять була як об'єктом, так і засобом для реалізації політичного впливу. Проте цілі та методи реалізації цього впливу суттєво різнилися залежно від інтересів ключових політичних сил в державі.

Процеси відродження історичної пам'яті в Україні здійснювалися перш за все засобами культурної політики та історичної освіти. У перші роки незалежності України історична пам'ять стала об'єктом політичного впливу, метою якого був відхід від радянської спадщини та формування та відродження національної пам'яті. Реалізація цієї мети відбувалася шляхом запровадження ряду ініціатив: реабілітація тих постатей національної історії, про які заборонялось говорити у радянський період, початок формування пантеону національних героїв і ландшафту «місць пам'яті»; відновлення національних символів; українізація освіти.

Як засіб політичного впливу історична пам'ять виступала своєрідним засобом легітимації у народній свідомості ідеї незалежності України. Протягом 1994–2004 рр., за президентства Л. Кучми помітними рисами історичної пам'яті як об'єкта політичного впливу були, з одного боку, процес активної

українізації офіційної публічної сфери, з іншого – зменшення кількості меморіальних акцій, спрямованих на формування української моделі пам'яті разом із поверненням до радянських канонів.

Особливими рисами історичної пам'яті як об'єкта політичного впливу в період президентства В. Ющенка стали інтенсифікація заходів з формування національної пам'яті та інституціоналізація політики пам'яті. Зокрема, для цього було створено спеціальну установу - Український інститут національної пам'яті як орган для збереження та відновлення національної історичної пам'яті. Саме із створенням в 2006 р. УІНП можна говорити про політику пам'яті як самостійну сферу державного управління, що до цього здійснювалось опосередковано засобами освітньої та культурної політики. Загалом політику пам'яті В. Ющенка можна охарактеризувати як інтенсивну еклектику тем національної історії, найтрагічнішою з яких була тема Голодомору 1932 – 1933 років. Меморіалізація подібних тем мала місце ще за його попередників та підтримана європейськими механізмами формування пам'яті, такими як створення меморіальних законів та інституцій пам'яті, єднання суспільства навколо спільної трагедії, акції покаяння та примирення, тощо. Зміст подібних меморіальних акцій був спрямований на відновлення історичного гранднративу за рахунок сюжетів та образів української історії, що були під забороною в період СРСР [43].

Упродовж президентства В. Януковича історична пам'ять була об'єктом впливу влади, спрямованого на реабілітацію радянської меморіальної спадщини та протидію утвердженню національної моделі історичної пам'яті. Особливостями такого впливу стали: по-перше, демонстративне несприяння та перешкоджання утвердженню національної моделі пам'яті, що впроваджувалася впродовж 2005 – початку 2010 рр., як такої, що «не відповідала історичній правді»; по-друге, відмова від європейських принципів формування пам'яті на користь копіювання меморіальних традицій російського зразка; по-третє, легітимація відповідної політики як дій, спрямованих на «відновлення порушених прав» жителів південних та східних областей

України. Деякими досягненнями меморіальних ініціатив цього періоду можна відзначити формування УІНП як установи, покликаної забезпечувати науково обґрунтовану фахову підтримку державної політики пам'яті. Однак мали місце суттєві негативні тенденції: повернення до радянських комеморативних практик та перешкоджання вшануванню національних героїв та символів, протидія суспільному примиренню, відсутність заходів, що сприяли б утвердженню національної свідомості та пам'яті.

Впродовж 2005 – поч. 2010 рр. історична пам'ять використовувалася як інструмент консолідації української політичної нації. Це втілювалось шляхом застосування до сюжетів національної історії європейських механізмів формування пам'яті та принципів меморіальної культури: національне єднання навколо спільної трагедії Голодомору 1932 – 1933 рр. та подібних радянських репресій. Однією з визначальних рис стало активне втручання політичних партій (переважно опозиційних) у формування місць пам'яті та комеморацій та активне обговорення подібних історичних проблем у медіа. Наслідки такої політики виявились протилежними очікуванім. Ці процеси вилились у політичне протистояння та міжрегіональний розкол, підтвердженням чого стали численні акти вандалізму як прояв «війни пам'ятників», а консолідації народу так і не відбулось [47].

Процеси згортання національного будівництва та європейської інтеграції разом із посиленням авторитарних тенденцій призвели до такої соціальної реакції, як Революція Гідності. З 2014 р. історична пам'ять стала об'єктом впливу з боку держави та громадянського суспільства, метою якого є формування національної пам'яті, що ґрунтується на ідеї спадковості національних військових традицій та соборності українських земель. Як засіб впливу пам'ять перетворилась на рушійну силу патріотичної мобілізації та засіб протистояння російській пропаганді і радянським стереотипам суспільної свідомості. Крім того, вона є важливим ресурсом для легітимації європейського демократичного курсу України.

Петро Порошенко за часів свого президентства також не забував про історичну політику та не залишив без уваги тему вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років. Він виступив на міжнародному форумі «Україна пам'ятає – світ визнає!» 24 листопада 2018 року в Києві із зайвою, що вже близько 30 країн визнали Голодомор. Також президент закликав іноземних партнерів долучитися до відновлення історичної правди в Україні та закликав їх підтримати проект декларації ООН до 85-х роковин Голодомору.

Відповідно, як засіб впливу історична пам'ять впродовж 1994 – 2004 рр. допомагала Л. Кучмі одержати перемогу на президентських виборах через протиставлення політичним опонентам та пропагування альтернативних символів історичної пам'яті. Особливостями історичної політики як об'єкта впливу на суспільство в період 2005 – 2010 рр. стали оновлення шляхів формування народної пам'яті та інституціоналізація політики пам'яті. Це відбувалося шляхом застосування до сюжетів національної історії європейських механізмів формування пам'яті та принципів меморіальної культури: національне єднання навколо спільної трагедії, спричиненої радянської репресивною політикою – Голодомору 1932 - 1933 років. У ролі засобу політичного впливу на суспільство пам'ять використовувалася як інструмент консолідації української політичної нації. Упродовж 2010 – 2013 рр. історичній пам'яті була притаманна схильність до відтворення радянської меморіальної спадщини та процеси перешкоджання утворенню українських меморіальних традицій. Характерними рисами політики пам'яті стали: демонстративне небажання утверджувати національну модель пам'яті, що встановлювалася у період 2005 – поч. 2010 рр., відмова від принципів європейської моделі формування пам'яті (толерантність, інклюзивність, вшанування жертв) на користь калькування російського меморіального зразка (ексклюзивність, глорифікація); легітимація такої політики задля «відновлення порушених прав» жителів південних та східних областей України, і у той же час знехтування національно-культурними традиціями мешканців західних областей.

Дискусії щодо визнання подій 1932 – 1933 років геноцидом українського народу за період незалежності України привели до досить неоднозначних наслідків. Обговорення нових меморіалів жертвам Голодомору, офіційні заходи із вшанування пам'яті, музей в Києві та безліч акцій і виставок, усе, що було зніційовано Інститутом національної пам'яті у сфері вшанування жертв геноциду українського народу пришвидшувало усвідомлення та осуд сталінських злочинів українським суспільством. Але ми не можемо з упевненістю стверджувати, що така історична політика укріпила демократичні традиції та повагу до прав людини в Україні. Декомунізація, розпочата В. Ющенком, не переросла у досить результативні політичні реформи, історична політика у сфері вшанування жертв Голодомору стала альтернативою справжнього правосуддя. Тим не менш, така політика розпочала публічне обговорення національної пам'яті та нового дискурсу щодо геноциду та стимулювала нові історіографічні дослідження [41].

Підсумовуючи розгляд проблеми дослідження політики пам'яті у період незалежності України варто сформулювати певні висновки і висловити деякі міркування щодо подальшого розвитку даної проблематики. По-перше, у роботах окремих дослідників та наукових колективів, що займалися вивченням політики пам'яті на теренах сучасної України було сформульовано деякі концептуальні засади визначення її сутності, досліджено зв'язки історичної політики з історичною пам'яттю та відповідною історіографією. Національна пам'ять трактується як усвідомлений і безперервний процес збереження, запам'ятовування, відбору, і передачі наступним поколінням знань, уявлень, і об'єктивних оцінок показових фактів, постатей і подій історії, які змогли помітно вплинути на становлення, розвиток і самоідентифікацію українського народу та складають духовну скарбницю його суспільного досвіду. По-друге, окреслені підходи до з'ясування особливостей історії формування та функціонування національної пам'яті українського народу, її сучасної моделі і мобілізуючої ролі. По-третє, опрацьовано деякі теоретичні, методологічні та практичні аспекти державної політики національної пам'яті на прикладі

вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, її зв'язок із законодавством, визначено пріоритети їх реалізації в умовах трансформації і демократизації українського суспільства [36].

Сучасна політика пам'яті в Україні демонструє нам те, що на даному етапі українське суспільство є постгеноцидним і все ще несе на собі той відбиток духовного каліцтва, що було заподіяно йому у 1932 – 1933 роках. Досі деякі українці заперечують факт Голодомору як геноциду власного народу. Боротьба із наслідками цієї жахливої духовної травми має стати першочерговим завданням, зокрема для українських ЗМІ – і першим кроком у цьому напрямку є пізнання об'єктивної правди, справжньої історії – такою, як вона була. Пройдуть роки, але українці із «совком» у голові зможуть зрозуміти, що є породженням наймасштабнішого геноциду в історії людства. Завдання українських медіа полягає у тому, щоб і сучасна влада, і суспільство усвідомили небезпеку заперечення проблеми, адже ми втрачаємо шанс на її вирішення. Тому не варто боятися власної історії та заперечувати її, необхідно осмислювати, вивчати та не забувати її [31].

Долаючи параліч слова і мислення та зважуючись на усвідомлення та оцінювання власного травматичного минулого ми зможемо вилікувати наше постгеноцидне суспільство. Історичні документи, які підтверджують геноцид українського народу, здійснюваний Сталіним у 1932–1933 рр. опубліковані, але окрім того, вони мають бути правильно інтерпретовані. Лише тоді реабілітована історична правда стане потужними ліками проти колективної травми постгеноцидного українського суспільства, яка у наш час досі ще не подолана.

Отже, під час Голодомору 1932–1933 рр. українська нація зазнала глибокої моральної та психологічної травми, яку до періоду незалежності не намагалися вилікувати, тож ця національна травма є досить давньою. Її намагалися забути, видалити, витіснити зі сторінок української історії. Ми не можемо відкидати те, що владі все ж таки вдалося це зробити частково, адже деяка частина населення і сьогодні завзято заперечує Голодомор не лише як

геноцид проти українців, а як злочин радянської влади проти свого народу.. Тому зараз головним завданням українського суспільства є усвідомлення власного травматичного стану з усіма його тяжкими наслідками та симптомами, і прийняття та розуміння цієї проблеми. Коли вся постгеноцидна Україна навчиться жити з цим діагнозом, це стане першим кроком до суспільного одужання українського народу та остаточного подолання травми.

Підсумовуючи, зазначимо, що політика пам'яті є надзвичайно потужним засобом, який впливає на світосприйняття особи й громадянина, зумовлюючи високий мобілізаційний потенціал. Будучи феноменом, що торкається, перш за все, ірраціонального компоненту людської особистості, вона може поставати як консолідаційний елемент, так і дезінтеграційний, маючи навіть потенціал для розпалення ворожнечі всередині соціуму чи груп. Саме тому сучасні регіональні еліти України мусять зрозуміти, що політика пам'яті не повинна бути «грою з минулим» для досягнення власних цілей, а тим елементом, який об'єднає українське суспільство та сконструює етнонаціональну свідомість та місцевий патріотизм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Верховна Рада України. Поіменне голосування про Проект Постанови про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років (№ 2432) – в цілому. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення 12.06.2019)
2. Верховна Рада України. Поіменне голосування про Проект Постанови про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років (№3132) – в цілому. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення 13.06.2019)
3. Верховна Рада України. Постанова Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня

2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення 17.06.2019)

4. Витренко почитить пам'ять жертв альтернативного голодомора. 23
ноября 2007. URL: <http://www.vitrenko.org/start.php?lang=1>. (дата звернення
19.09.2019)

5. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою
документів / Відп. ред. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. політ. літ-ри, 1990. 606 с.

6. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і
матеріали / Упорядник Р.Я. Пиріг. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська
академія», 2007. 1128 с.

7. Голодомор 1932-1933 років в Україні: злочин влади, трагедія
народу: Документи і матеріали / кер. кол. упорядн. В. С. Лозицький. Київ :
Гене́за, 2008. 504 с.

8. Голодомор 1932-1933: Свідчення очевидців / упорядники: Ф.Г.
Турченко, І.М. Шугальова, О.О. Стадніченко, В.Г. Ткаченко, О.М. Ігнатуша.
Запоріжжя : Дике Поле, 2010. 352 с.

9. Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932 –
1933 рр. геноцидом. URL: [http://www.president.gov.ua/content/golodomor
sociology.html](http://www.president.gov.ua/content/golodomor-sociology.html) (дата звернення:12.05.2019)

10. За геноцид – до суду. (Лист на ім'я Ген. Прокурора М. Потебенька
з проханням про порушення кримінальної справи за фактами примусової
смерті під час голодомору, організованого комуністичною владою).
Січеславський край. 1999. № 3.

11. Закон України про Голодомор 1932–1933 років в Україні.
URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (дата звернення 20.07.2019)

12. Заява президії ЦК КПУ у зв'язку з 70-ю річницею голоду
1932-1933 років в Україні від 4 лютого 2003 р. Комуніст. 7 лютого 2003 р.
№ 10.

13. Заява Секретаріату Соціалістичної партії України від 26 листопада
2007 року. URL: <http://www.spu.in.ua>. (дата звернення 18.07.2019)

14. Колективізація і голод на Україні 1929 - 1933. Упокорення голодом : Збірник документів / упорядник М. Мухіна. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1993. 311 с.

15. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992-2005 / Редкол.: П.М. Симоненко (голова) та ін. Київ : Б.в., 2005.

16. Лук'яненко Л.Г. Клопотання про порушення кримінальної справи за статтею 93, п. «е» КК України: За фактами примусової голодної смерті громадян України в 1932-1933 роках / Самостійна Україна. 1999. Ч. 25-26

17. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні / Київ : Вид-во. ім. Олени Теліги, 2008. 1000 с.

18. Постанова Верховної Ради України «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2002. № 51. ст. 377. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b1> (дата звернення 27.08.2019)

19. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років» / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2003. № 26. ст. 201. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b1>(дата звернення 07.09.2019)

20. Постанова Верховної Ради України No 789/IV Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 13 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. URL: http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_12.html (дата звернення 16.10.2019)

21. Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р., No 74. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74-2011-%D0%BF> (дата звернення 18.10.2019)

22. Проект Постанови про визначення виду і способу голосування при розгляді проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за

публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні)», внесеного Президентом України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/webproc4> (дата звернення 08.08.2019)

23. Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/webproc4> (дата звернення 10.08.2019)

24. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. / упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2007. 604 с.

25. Свобода закликає визнати Голодомор геноцидом української нації. URL: http://www.tiahnybok.info/diyalnist_podiya/dokument003220.html. (дата звернення 18.07.2019)

26. Спільна заява делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років. URL: http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_g07. (дата звернення 12.09.2019)

27. Указ Президента України № 1310/98 Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5273.html> (дата звернення 17.07.2019)

28. Указ Президента України «Про заходу у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору - масових політичних репресій 1937-1938 років» від 21.05.2007. URL: www.zakon.rada.gov.ua (дата звернення 19.08.2019)

29. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упорядник, ред. Ф. Зубанича; передмова В. Яворівського. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.

30. Янукович сказав депутатам ПАРЄ, що Голодомор – не геноцид. URL: <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461> (дата звернення 15.10.2019)

Монографії та наукові статті

31. Бабка В.Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.03 / Київ, 2017. URL: http://www.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/avtoref/D_Babka.pdf. (дата звернення: 05.11.2019)
32. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990 – 2000-их років: основні тенденції. URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2013_23/19.pdf (дата звернення: 18.09.2019)
33. Борисенко В.К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. Київ: Стилос, 2007. 288 с.
34. В'ятрович В. Про національну пам'ять. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/volodymyr-vyatrovych-pro-nacionalnu-ramyat> (дата звернення 29.10.2019)
35. В'ятрович В. Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові. URL: http://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_yakouy-rovinna-buti-politika-nacionalnoji-pam-yati-triskladovi/410462 (дата звернення: 22.10.2019)
36. Венгрінюк Л.Я. Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні. Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 9. Рівне, 2012. 7 с.
37. Веселова О.М. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків. Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. 2010. Вип. 19. Ч. 2. С. 82-98.
38. Веселова. О. Українська голгофа у першому в Україні бібліографічному виданні. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 9. С. 435-443.

39. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / наук. ред. В. Василенко, М. Антонович. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 360 с.

40. Грінченко Г. Стислий виклад основних положень теорії колективної пам'яті Моріса Хальбвакса. Усна історія - теорія, метод, джерело / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Грінченко. Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. С. 10-12

41. Журченко Т. Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору. Україна модерна. URL: <http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials> (дата звернення: 27.10.2019)

42. Зашкільняк Л.О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : збірник / 2006-2007. Випуск 15. С. 855-862.

43. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики. Стратегічні пріоритети. 2007. № 1 (2). С. 71–76.

44. Зерній Ю.О. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті. Стратегічні пріоритети. 2006. № 1. С. 32-39.

45. Зерній Ю.О. Історична пам'ять як чинник утвердження української національної ідентичності: етнополітологія та етнодержавознавство. Київ: 2009. 221 с.

46. Калакура Я.С. Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків Голодомору в УСРР 1932 – 1933 років : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року) Київ, 2017. С. 116 – 121.

47. Калакура Я.С. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень. Фундатор сучасного українознавства / зб. наук. пр. ННДІУВІ. Київ, 2011. С. 78-86.

48. Калакура Я.С. Історична пам'ять. Науковий інструментарій українознавця. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 52-53.
49. Карбан А. Відображення реалій голодомору у мовній свідомості українців (на матеріалі прозових наративів про голодомор 1932-1933 рр.). URL: https://honchar.org.ua/p/vidobrazhennya-realij-holodomoru-umovnij_svidomosti-ukrajintsiv/ (дата звернення 16.10.2019)
50. Касьянов Г. Past Continuos: історична політика 1980-х–2000-х: Україна та сусіди. Київ : Лаурис, 2018. 420 с.
51. Касьянов Г. Голодомор и строительство нации. Pro et Contra № 3-4. Историческая политика, 2009. стр. 24-42. URL: <https://carnegie.ru/proetcontra/?fa=41117> (дата звернення 29.10.2019)
52. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наш час, 2010. 271 с.
53. Киридон А.М. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність». Чорноморський літопис. Київ. 2010. № 2. С. 116-120.
54. Киридон А.М. Пам'ять як подорож у минуле (теоретичний дискурс). Київ: Гілея, 2013. № 75. С. 131–133.
55. Кісь О.Р. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. Українознавчий альманах. Київ. 2011. № 6. С. 101–107
56. Колесник І.І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії Історія - Ментальність - Ідентичність. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ - першій половині ХХІ століття. Львів, 2011. Вип. ІV. С. 54-64.
57. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури. Вісник Львівського у-ту. 2009. Вип. 32. С. 153–163.
58. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : «Наш час», 2008. 424 с.

59. Маринович М. Ми вшануємо жертв Голодомору лиш тоді, коли не дозволимо собі ставати творцями пекла у своєму краї. URL: <https://ucu.edu.ua/news/myroslav-marynovych-my-vshanujemo-zhertv-holodomoru-lysh-todi-koly-ne-dozvolymo-sobi-stavaty-tvortsyamy-pekla-u-svojemu-kraji/> (дата звернення 16.11.2019)

60. Марочко В.І. Територія голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурси. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Вип. 22. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 166-178.

61. Масенко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. Український історичний журнал. 2002. №5. С. 49–62

62. Мейс Дж. Геноцид в Україні – доведено!.. День і вічність Джеймса Мейса / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Вид. ЗАТ «Українська прес-група», 2005. С.107-116.

63. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933рр.). Київ: Український історичний журнал. Київ, 1995. №1. С. 34-48.

64. Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів / Упор. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ : ТОВ «Видавництво Кліо», 2016. 688 с.

65. Мехеда Н. Історіографія соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932 – 1933 років. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року) Київ, 2017. С. 122 – 126.

66. Миллер А.И. Россия: Власть и история. Pro et Contra № 3-4 2009: Историческая политика, стр. 6-23. URL: <https://carnegie.ru/proetcontra/?fa=41117> (дата звернення 16.10.2019)

67. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

68. Наумова І.Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних історичних дослідженнях: історіографічний аспект. Наукові праці історичного факультету

Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. Вип. 33. 324 с.

69. Нові підходи до історіописання: збірник статей / за ред. Пітера Берка. Київ : Ніка-Центр, 2010. 367 с.

70. Нора П. Всесвітнє торжество пам'яті / Недоторканий запас. 2005, № 2-3 (40-41) URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> (дата звернення: 28.10.2019)

71. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. із фр. А. Рєпи. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 272 с.

72. Огієнко В. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. Національна та історична пам'ять. Київ, 2013. № 6. С. 145–156.

73. Онуфрив С. Шляхи подолання соціально-психологічних наслідків Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Львів: Вісник Львівського університету. Серія журналістика. 2012. Випуск 33. С. 208–217

74. Офіційна інтернет-сторінка газети «День». URL: <https://day.kyiv.ua/uk> (дата звернення 11.11.2019)

75. Офіційна інтернет-сторінка Українського інституту національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua> (дата звернення 24.11.2019)

76. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення 21.04.2019)

77. Рева І. По той бік себе. Культурні та психологічні наслідки Голодомору та сталінських репресій. Дніпропетровськ : А. Л. Свідлер, 2013.

78. Рєпина Л.П. Историческая память и современная историография. Новая и новейшая история. Москва: 2004. № 5. С. 42.

79. Рикер П. Память, история, забвение. Москва: Издательство гуманитарной литературы. 2004. 728 ст.

80. Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод. Статті. Листи. Документи. Львів : Вид-во «Місіонер», 1998. 844 с.

81. Савельева И., Полетаев А. Социальные представления о прошлом: типы и механизмы формирования. Гуманитарные исследования. Москва: ГУ-ВШЭ, 2004. Вып. 7 (14). 52 с.

82. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/269> (дата звернення 03.10.2019)

83. Солдатенко В.Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Київ, 2011. Вип.1. С. 7-25.

84. Тощенко Ж. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния URL: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/newhist/himem.htm> (дата звернення 15.05.2019)

85. Трубина Н. Память коллективная. Философская энциклопедия. Москва: «Панпринт», 1998.

86. Турченко Ф.Г. Історична пам'ять і політика пам'яті на Запоріжжі (1991 – 2015 рр.) Ч.1. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 42. 348 ст.

87. Турченко Ф.Г. Історична пам'ять і політика пам'яті на Запоріжжі (1991 – 2015 рр.) Ч.2. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 43. 374 ст.

88. Турченко Ф.Г. Пізнати правду... Голодомор 1932 - 1933: запорізький вимір голова ред. колегії Ф. Г. Турченко. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 6-22.

89. Українці про голод 1932-1933: Фольклорні записи В. Сокола. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. 203 с.

90. Фомин И. Вспомнить все: политика памяти в РФ как реальность и необходимость. Сократ. 2010. No 2. URL: <http://socrat-online.ru/page/vspomnit-vse-politika-pamjati-v-rf-kak-realnost-i-kak-neobhodimost> (дата звернення 12.05.2019)

91. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. 2005. № 2–3 (40–41). С. 12–35
92. Хаттон П. История как искусство. Санкт-Петербург : Владимир Даль. 2003. 424 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index.php (дата звернення 17.06.2019)
93. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797> (дата звернення 18.05.2019)
94. Ющенко перезавантажив матрицю. Українська правда. 2007. 25 квітня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/4/25/58014.htm> (дата звернення 19.08.2019)
95. Ящук П. Маловивчені аспекти геноциду голодомору в Україні. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Київ, 2000. С. 217 – 234
96. Blight David W. The Memory Boom: Why and Why Now? Memory in Mind and Culture. Ed. by Pascal Boyer and James V. Wertsch. New York: Cambridge UP, 2009. P. 244 URL: <https://www.cambridge.org/core/books/memory-in-mind-and-culture/memory-boom-why-and-why-now/> (дата звернення 19.03.2019)
97. Eyal G. Identity and Trauma. Two Forms of the Will to Memory. History & Memory. Vol. 16 (1), 2004. P. 5-6. URL: https://www.academia.edu/19534731/Identity_and_Trauma_Two_Forms_of_the_Will_to_Memory (дата звернення 28.03.2019)
98. Gillis J.R. Introduction: Memory and Identity. Commemorations: The Politics of National Identity. Ed. by J.R.Gillis. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 3. URL: <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691029252/commemorations> (дата звернення 01.04.2019)
99. Irwin-Zarecka Iwona. Frames of Rememberance: The Dynamics of Collective Memory. New Brunswick-London: Transaction Publishers, 1994.

Р. 47-48, 50. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/9780203791592> (дата звернення 28.04.2019)

100. Misztal Barbara A. Theories of Social Remembering. Maidenhead. Philadelphia: Open UP, 2003. P. 160-161. URL: <https://www.worldcat.org/title/theories-of-social-remembering/oclc/182530732> (дата звернення 19.04.2019)

101. Wertsch James V. Voices of Collective Remembering. New York: Cambridge UP, 2002. P. 44-45. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/voices-of-collective-remembering/>(дата звернення 21.05.2019)

102. Young James E. The Textures of Memory: Holocaust Memorials and Meaning. New Haven: Connel UP, 1993. P. 2. URL: <https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780195103311.001.0001/acprof-9780195103311-chapter-28> (дата звернення 19.05.2019)

ДЕКЛАРАЦІЯ
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Бугаєнко Юлія Сергіївна, студентка 2 курсу магістратури історичного факультету, спеціальності 032 історія та археологія, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Політика пам'яті в Україні щодо вшанування жертв Голодомору 1932 – 1933 років: урядові заходи vs народні спогади» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений. Заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності та архівування результатів проведеної перевірки.

20.12.2019

Науковий керівник

Шугальова І.М.

Студент

Бугаєнко Ю.С.